

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	26
'Aho	Pulelulu, 07 Tisema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafongonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafongonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafongonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafongonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafongonga Kakai

Fakafongonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafongonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafongonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafongonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafongonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafongonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafongonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafongonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafongonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafongonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafongonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 26/2022 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 7 Tisema 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01			Lotu
Fika 02			Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03			Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04			Lipooti hono 'Ave 'o e Tali Kakato 'a e Fale Alea ki he To Folofola Huufi
Fika 05			Lipooti mei he Pule'anga 'o e ngāue fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022
Fika 06			Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07			Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Poaki	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Toloi feme’a’aki ‘a e Falé ki he 2:00 ho’atā.....	7
Ui ‘a e Fale.....	8
Poaki	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	8
Tokanga ki he Hou’eiki Mēmipa ‘oku li’aki e fakataha ‘a e Fale Aleá.....	9
Lipooti hono ‘ave e tali kakato ‘a e Fale Aleá ki he Tō Folofola Huufi	9
Fehu’ia tu’unga totonu ‘o e Lipooti mei he Pule’angá	10
Tali ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki hono fehu’ia ‘o e lipootí.....	10
Tui ‘ikai ko e lipooti eni e komití ki he ngāue fekau’aki Tohi Tangi Fika 8/2022	11
Tali Pule’angá ki he hoha’a mei he Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u	11
Kole ke ‘oua ‘e lau ‘a e Lipooti mei he Pule’anga.....	11
Tokanga ‘ikai ha fekau’aki Fakafofonga Tongatapu 1&5 ki he Lipooti mei he Pule’angá e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022.....	11
Tui ‘oku ‘ikai mo’oni ‘a e Lipooti mei he Pule’anga.....	12
Fakamahino Fakafofonga Tongatapu 5 ‘oku ‘ikai ko e lipooti eni ‘a e komití.....	13
Fokotu’u ke ‘uluaki lau e Lipooti mei he Pule’anga.....	13
Tali Fakafofonga Tongatapu 1 ki he hoha’a fekau’aki mo e Lipooti mei he Pule’anga e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022.....	15
Fehu’ia e founa ngāue ki hono talanga’i ‘o ha lipooti ‘oku te’eki ke lau ‘i Fale Alea.....	16
Kole ke lau ‘a e Lipooti mei he Pule’angá.....	16
Lipooti mei he Pule’angá ‘a e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022.....	17
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lipooti mei he Pule’angá ‘o e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022	21
Fakamahino ‘Eiki Minisitā na’e ‘ikai toe ngaue’aki founa <i>bid</i> ne ngaue’aki kimu’a.....	21
Sosaieti ‘e 3 ‘i he polokalama langa	21
Pa’anga 31 miliona patiseti ‘osi tali he Kapinetí ki he ngāue ki he ngaahi fale nofo’anga	22
‘Osi tali ke totongi Pule’angá ngaahi tohi mo’ua fekau’aki mo e vai & ‘uhila	23
Fehu’ia peseti ‘e 9 totongi ki he kau <i>contractor</i>	24
Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki he peseti ‘e hiva	24
‘I ai tokanga Fakafofonga Tongatapu 5 ki hono ngaue’aki koloa pē ‘e ua ke fakafehoanaki lahi ‘o e naunau mo e lahi ‘o e totongí.....	25
Fakama’ala’ala ki he hoha’a mei he Fakafofonga Tongatapu 5	26

Hoha'a ki he tō kehekehe e lahi & totongi 'o e ngaahi naunau langá kau <i>contractor</i>	27
Faka'amu ha faingamālie ke fakataha mo e kau <i>contractor</i>	27
Fehu'ia faikehekehe lahi he \$72000 mo e \$48000	27
Tali ki he hoha'a fekau'aki mo e \$72000 mo e &48000.....	28
Fokotu'u fakatokanga'i Lipooti Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022 pea hokohoko atu ngāue Pule'anga & Fakafofonga Kakai Tongatapu 1 & 5	28
Kole ke liliu Lipooti mei he Sea Komiti Ngāue ki he Tohi Tangi ki he Lipooti 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi e ngāue fekau'aki Tohi Tangi Fika 8/2022	28
Fokotu'u ke hoko atu ngāue potungāué 'o ka mahino ola lipootí pea toki lipooti pē ki he Falé	29
'I ai tokanga ke fakatokanga'i e makatu'unga tefito 'o e tohi tangí	31
Tui ke hokohoko fakavia kau langá pea hokohoko atu talatalanoa	34
'I ai tokanga pe 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko 'aki e ngāue	36
Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e pa'anga tokoni he polokalama langa	37
Tali ki he tokanga fekau'aki mo e pa'anga tokoni he polokalama langa.....	37
Fehu'ia tu'unga 'o e tufa pa'anga he polokalama langa fale	39
Tali ki hono fehu'ia tufa pa'anga polokalama langa fale.....	39
Fokotu'u ke fakafoki Lipooti mei he Pule'angá ke 'omai ha tali fakalukufua ki he ngaahi hoha'a mei he Hou'eiki Mēmipa	41
Malava ke fakahoko ha ngaahi tohi fehu'i fakahangatonu ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá fekau'aki mo e Patisetí & fakamole 'o e pa'anga	41
Faka'amu ke fakafaikehekehe'i ngaahi 'isiū ne 'omai he tohi tangí pea mo e lipootí.....	41
Pāloti tali fakatokanga'i Lipooti mei he Pule'angá mo hokohoko atu ngāue Fakafofonga Tongatapu 1&5, kau contractor & Pule'angá ki he fiema'u tohi tangi	42
Kole fakama'ala'ala ki he 'ikai tāpuni Fale Aleá.....	43
'I ai tokanga ke toe lahi ange 'aho ngāue 'a e Fale.....	44
Fokotu'u ke fakahifo Sea Komiti Kakato	44
Tali 'Eiki Sea ki he ngaahi hoha'a mei he Fakafofonga Tongatapu 7	44
Toloi fanongonongo 'a e Fale	45
Kelesi	46

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1015-1030

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie he pongipongi ni Hou’eiki kole atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 6 ke tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Lotu

Dulcie Tei: Lotu.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 6 hono tataki mai e lotu ‘o e pongipongi ni Hou’eiki. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Pulelulu 7 Tīsema 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakanatula, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka ...

<010>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakanatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Nuku.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliuí. Ko e poakí ‘oku poaki mai ‘a e ‘Eiki Palēmiá, poaki me’a tōmui e ‘Eiki Minisitā Mo’uí. Kau mo e ‘Eiki Minisitā Ngoué ‘i he poaki me’a tōmui mai, tatau pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá, poaki me’a tōmui mai. Kei hoko atu e tohi poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pea ‘oku poaki me’a tōmui mai mo ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi. Poaki mai ‘a Pohiva Tu’i’ onetua pea poaki toki me’a tōmui mai ‘a Veivosa Taka. ‘Eiki Sea ko eni ‘oku ma’u mai pea mo e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Mulí & Takimamatá. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Mālō Kalake. Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku toko si’i e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ní ‘i he *quorum* ‘oku fiema’ú. ‘A ia ‘oku tau toko 13 pē ka ‘oku fiema’u e toko 14 kae fakalao ‘etau fakatahá. Ko u tui pē ko e ‘uhinga e ‘ikai kakato ‘etau Falé he pongipongi ní ko e polokalama huufi ‘a e Fualu *Solar Farm* ‘oku ha’elea he ‘Ene ‘Afió ‘oku me’a atu ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo e toenga e Hou’eiki Minisitā ki ai he pongipongi ni. ‘I he’ene pehē ‘ikai ke lava ke tau hoko atu ‘o ngaue’aki ‘etau ‘asenitá kae ‘oleva kuo kakato ‘etau Falé. ‘A ia ‘oku fiema’u e toko 14. Ko u tui mahalo ‘e sai ange ke u toloi e Falé ki he 2 ‘aefiafi kae faingamālie ‘etau ngāué. ‘Eiki Tokoni Palēmia?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele e fonuá, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea ko e, ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku koe’uhí ko ‘etau me’á ko ‘etau toko 26 foki pea ‘oku ma’u pē 13 ia. Ko u tui au tonu ke tau hoko atu pē he fatongiá ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘oku ‘ikai ke lahi kae, koe’uhi he ‘oku, ko e me’a ko ia ki he .... he pongipongi ni ‘oku toe ‘i ai mo e ‘ū polokalama ia ki he houa efiāfi Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘oku tānaki pea mo e ni’ihi ko eni ‘oku fili mai mei tu’a. ‘A ia ko e kakato ko eni ‘a e Fale ‘oku tau toko 27, ‘i he’ene pehē ko e vaeua ‘o e 27 ko e 13 mo e kongā. Ko hono lau ko ē 13 mo e kongā ‘oku tau pehē pē ko e 14 ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Niua ia Sea ‘oku 1 mo e kongā ia.

Vātau Hui: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a, tau ngāue’aki pē ‘a e fetoka’i’aki kae ‘oua ‘e fu’u pehe’i ‘e he Tokoni Palēmia ‘etau kau Fakafofongá. Mālō Sea.

Toloi feme’a’aki ‘a e Falé ki he 2:00 ho’atā

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki neongo ‘oku kongā pē ka ‘oku tau fakakakato pē ke lau ko e taha. ‘A ia ko e vaeua ko e 14, tau nounou ‘aki ‘a e toko taha, pea te u kole atu Hou’eiki ke toloi ai pē ki he 2.

Toloi ki he 2 efiāfi – Taimi 1035 pongipongi

<005>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki te u kole ki he Kalake ke tau toe taliui he efiāfi ni.

Kalake tau taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko e taliui ‘o e efiāfi ní.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, *Dulcie Elaine* Tei, Vātau Mefi Hui. Sea ngata’anga ē taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Uhila mo e Langi Fasi pea mo Pohiva Tu’i’onetoa. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. ...

<007>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ... Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’í Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Tokanga ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku li'aki e fakataha 'a e Fale Aleá

Hou'eiki ne toloi mai e Fale mei 'aneuhu ki he 2 koe'uhi ko e 'ikai ma'u 'etau *quorum*. Ke mou fakatokanga'i Hou'eiki ko e toko 8 eni fakahā mai 'i he 'etau taliui he efiāfi ni 'oku te'eki ke 'omai ha'anau poaki. Te u fakamanatu atu Hou'eiki ko e fakataha e Fale Alea kuo pau ke 'omai ha poaki kapau te mou mama'o atu 'i he 'aho kakato ko ia pē ko ha poaki tōmui mai ki he fakataha'anga.

Mahalo 'oku fu'u lahi pē hono kātaki'i ho'omou fa'a li'aki mai e fakataha Fale Alea Hou'eiki ka 'oku 'ikai ke u fiemālie ki he tu'unga 'oku tau 'i ai. Ko e 'alu eni ki he faka'osinga e ta'u mou to'o ma'ama'a e fakataha 'a e Falé, 'oku fiema'u ke mou me'a mai ki ai. Fakatokanga atu Hou'eiki ka toe hokohoko atu e 'u me'a ko eni ki he ta'u fo'ou, 'e fai e ngāue kiate kimoutolu 'e Hou'eiki Fakafofonga mo e Hou'eiki Minisitā 'oku mou li'aki 'a e fakataha Fale Alea.

Tau hoko atu ki he 'etau 'asenita Hou'eiki. Ko e fika 4 'etau 'asenita ko e lipooti hono 'ave e tali kakato 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi. Na'e lava lelei 'a e me'a atu 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'a e Ongo Niua ki he 'Ene 'Afió, 'o fakakakato 'a e tali 'a e Fale Alea ki he To Folofola hono Huufi 'a e To'u Fale Alea ko eni. Te u 'ave ' e faingamālie ko eni ki he Fakafofonga Nōpele Ongo Niua, *HSH* Kalaniuvalu Fotofili lipooti mai ki he Fale.

Lipooti hono 'ave e tali kakato 'a e Fale Aleá ki he Tō Folofola Huufi

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili: Mālō. Kole ke u hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea kae hangē me'a ko ē na'a ke me'a ki ai, na'e lava 'o fakakakato 'a e ngāue na'e fakafatongia 'aki 'a e 'Eiki Palēmia mo e motu'a ni 'e he Fale Alea. Ko hono fakaa'u ki he 'Ene 'Afió, Kingi Tupou VI 'a e tali kakato 'a e Fale Aleá ki he Tō Folofola Huufi. Na'e, ma fakatau folofola pē mo e 'Eiki Palēmiá, Hu'akavameiliku ki he 'Ene 'Afió'i he Palasi Fakatu'i 'aho 30 'o Nōvema. Kamata'aki pē lotu 'a e 'Eiki Palēmia pea lava leva hono fakaa'u 'a e lipooti ki he 'Ene 'Afió. Ki'i lipooti fakanounou pē ia 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha me'a ki he ongo Fakafofonga 'o e Fale Alea kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenita? Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he fika 5 'etau 'asenita ko e lipooti mei he Pule'anga, ko e ngāue fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022. Ko e Lipooti ko eni na'e tufa atu 'i he pongipongi ni fakahū mai ki he Fale ni 'e he 'Eiki Minisitā. Te u kole pē ki he Kalake ke lau kakato mai e lipooti kimu'a pea tau hoko atu ki he Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē ko u fakamo'ui atu e ki'i maama ka 'oku 'ikai ke ke me'a mai. Ka 'oku ou kole atu ha faingamālie ke u ki'i...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'una...

<008>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'ilakepa: ... 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu ki he Tama Pilinisi, Kalaniuvalu Fotofili kae 'uma'ā e Hou'eiki. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai kae 'uma'ā 'etau kau ngāue, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai he ngaluope.

'Eiki Sea ko u tu'u hake pē koe'uhí ko u faka'amu pē ke fakapapau'i mai pē he Minisitā e lipooti ko ení. 'Oku mahino mai ko e lipooti eni ki he ngāue 'a ia na'e 'osi talí 'e he Fale ni, pāloti ki ai pea loto leva e Falé 'oatu mo e fokotu'u 'a e Hou'eiki Nōpelé ki ha ni'ihi ke nau kau ki he feme'a'aki 'o fekau'aki mo e tohi tangi ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e kongā 'uluaki e, 'o e tohi ko ení mahino mai ai, fakamahino mai ai na'e 'i ai e Minisitā Pa'anga, ko e 'Eiki Minisitā mo e ongo Fakafofonga 'o fekau'aki pea mo e lipooti ko eni.

Fehu'ia tu'unga totonu 'o e Lipooti mei he Pule'angá

'Eiki Minisitā ko e fehu'i atu ki he Feitu'una ko e lipooti eni 'a ho'omou komiti pē ko e lipooti pē ia 'a e Feitu'una? Ko u faka'amu pē Sea koe'uhí ke ne 'omai 'a e me'a mo'oní ki he Fale ni. Ko e Fale ni 'oku 'i ai hono tu'utu'uni 'o kapau te mou talangata'a ha Mēmipa 'o kau ai e Hou'eiki Minisitā. 'Oatu e tala fatongia pē ko e 'oatu e tu'utu'uni 'a e Falé he 'oku hangē kiате au 'o 'eku ma'ú 'oku 'ikai ko e lipooti totonu eni 'Eiki Sea. Koe'uhí 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'i loto he, he kupu he tohi ko eni 'e toe lahi ai 'a e longoa'a he Fale ni 'Eiki Sea. Ka 'oku 'oatu pē 'Eiki Minisitā ke ke me'a mai angé pē ko e mo'oni.

Tali 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki hono fehu'ia 'o e lipootí

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'una. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia, kau Minisitā 'o e Kapineti, fakatapu atu heni ki he Tama Pilinisi kae'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale ni. Fakatapu atu heni kia Fatafehi Puloka mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí.

Sea ko e, ko e lipooti ko ení ko e tu'utu'unia ia 'e he Fale ni 'i he 'aho Tu'apulelulu 'o e uike kuo 'osí ke fai atu ha sio ki he langa ko eni ko ē 'o e *tsunami* ko eni na'e toki tō 'i Tonga ni. Sea pea ko e, na'e fai 'a e pōtalanoa ki ai 'a e komiti hangē pē ko e me'a 'a e, 'a e Fakafofonga ko e, ko e lipooti eni na'e fai e sio ki ai 'a e komiti pea 'oku tui 'a e Pule'anga ko e me'a totonu pē eni na'e hokó. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi matapā ia 'oku kei ava pē Sea 'i he fokotu'u maí ke hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga fakataha pea mo e ngaahi kautaha langá ke fakatōlia'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai e tokanga.

Sea mahalo ko e me'a lahi e lipooti ia ko ení ko e, ko e fakaikiiki pē ia pē ko e *summary* 'a e me'a ko ē na'e hokó, me'a ko ē 'oku hokó mo e me'a ko ē 'oku tau sio ki ai ki he kaha'ú. Mahalo ko e laumālie 'oku mai 'aki 'a e lipooti ko eni Sea ko e laumālie 'oku hangamālie, laumālie 'oku fie tokoni mo e laumālie 'oku 'ofa pea 'oku te'eki ai ke hanga 'e he lipooti ia ko eni 'o fakangatangata ha ngaahi matapā. Ko e ngaahi matapā ko eni Sea 'oku ava kotoa pē ia ki ha me'a 'e fakahū mai ki he Pule'anga ke fai hano pōtalanoa'i.

Pea mahalo ko e me'a ko ē nau lave ki ai Sea ko e, ko e lipooti ko eni ko e lipooti 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku ne 'omai 'a e fakaikiiki 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e langá 'o a'u mai ko eni ki he taimi ni Sea. Ko e tala tu'utu'uni 'a e Feitu'una ia Sea ko e me'a kehe ia ki he

kaha'ú ko e lipooti ko eni 'oku ne 'omai 'a e kuohilí kau ai pea mo e 'aho ni. Fokotu'u atu Sea e lipootí, mālō.

Tui 'ikai ko e lipooti eni e komití ki he ngāue fekau'aki Tohi Tangi Fika 8/2022

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e me'a 'oku ou tu'u hake ai 'Eiki Sea pea ko ena 'oku tali mai he 'Eiki Minisitā ko e lipooti ena. 'Eiki Palēmia, tokanga 'aupito 'aupito he koe'uhí ko 'etau laó mo 'etau tu'utu'uni 'oku uesia. Ko 'ene uesia he 'oku 'ikai ko e mo'oní eni ia 'oku 'ikai ko e lipooti eni ia 'a e komití. Pea ko u 'osi ma'u 'e au 'a e fakamatala falala'anga 'Eiki Palēmia ...

Tali Pule'angá ki he hoha'a mei he Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko e fakatonutonu ...

<009>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Palēmia: ... Sea ko e me'a na'a tau loto ki ai pea laumālie lelei ki ai e Hou'eikí ki he'etau 'i he Falé ni ke lipooti mai he 'oku 'ave ki he Pule'angá pea ke lipooti mai he 'aho Pulelulú kimu'a 'i he tāpuni 'a e Falé he Tu'apulelulú.

Pea ko e Pule'angá eni 'Eiki Nōpele 'oku lipooti mai ko ení. 'E lava pe ke kehekehe 'emau tui 'amautolu mo e ongo Fakafofonga na'a tau loto ke na ōmai 'o pōtalanoa pe feme'a'aki pea mo e Pule'angá fekau'aki mo e tohi tangí. He 'ikai, 'e 'i ai e taimi ia 'e ni'ihi 'e kehekehe ai 'enau tuí. Ka ko e fatongia eni ia e Pule'angá ke lipooti mai fakatatau ki he talamai ke lipooti mai 'i he 'aho Pulelulu kimu'a 'i he tāpuni e Falé. Tukukehe ia pea kapau 'oku toloi 'a e tāpuni e Falé ka ko e taliangi ia Nōpele 'oku fai ko eni 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e Pule'angá. Kae 'oua 'e fa'a tu'uaki mamafa pehē ta'etānaki mai ha fakamo'oni ki ai he 'oku ngalivale ia mo ngalikovi ia, mālō.

'Eiki Sea: Kātaki pe Hou'eiki, 'Eiki Nōpele te u 'uluaki kole ke tau 'uluaki lau e lipootí kimu'a pea hoko atu e feme'a'akí ki he feitu'u na'e 'omai mei ai.

Kole ke 'oua 'e lau 'a e Lipooti mei he Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē ko u kole atu ai ke 'oua 'e lau ko u kole atu ki he ongo Fakafofonga mo me'a hake 'o me'a'aki e mo'oní. Kae 'oua te mo me'a hená 'o mo fakalongolóngó. 'Oku faka'ofa e kakai 'a ia 'okú mo fakafofonga'i 'a ē na'e tuku atu e falala ka moua.

Tokanga 'ikai ha fekau'aki Fakafofonga Tongatapu 1&5 ki he Lipooti mei he Pule'angá e ngāue fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022

Lipooti ko ení mo 'osi me'a mai kiate au e lipooti ko ení 'oku 'ikai ko ho'omou lipootí eni. Ko moua eni 'okú mo me'a he Falé ni pea ko e me'a 'oku ou tu'u ai Sea ki 'olungá ke fakahoko ki he Feitu'una ka 'i ai leva ha taha 'oku loi he Falé ni 'oku totonu ke fai ha tu'utu'uni ki ai.

Tui 'oku 'ikai mo'oni 'a e Lipooti mei he Pule'anga

Pea 'e toe koviangē ia 'Eiki Minisitā, mou me'a hake ongo Fakafofonga 'o me'a mai. Ko e me'a ko ení, 'aneho'atā mau palu e ki'i me'i kava hē ke fakamā'opo'opo e Falé ni 'Eiki Sea, toloi. 'Ohovalē au he me'a ko ení 'oku 'omai 'e he ongo Fakafofonga kiate aú. Mo me'a hake 'oku 'ikai ke u loto ke lau e lipooti ko ení 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke mo'oni ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'etau founga ngāue eni Sea kapau 'oku tau ta'eloto ki ha tohi pea tau kole tautolu ke 'oua 'e lau. Ko u pehē 'e au ia ko e anga founga ngāue ia na'e 'omai he tohi tangí.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatonutonu Sea, Sea ko u fakatonutonu 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia ko u fakatonutonu e Feitu'una. Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'una koe'uhí ke 'omai e me'a mo'oni ki he Falé ni. Ko u kole atu ongo Fakafofonga ke mo me'a hake ki 'olunga.

'Eiki Palēmia: Sea, 'a ia 'oku, te tau fili fefee'i 'a 'eku fakahoko atu 'aku ko e tohi eni mei he Pule'angá. Me'a atu pe Nōpele ko e tohi ko ená 'oku 'ikai ko e tohi ia me'i he Fakafofonga Fika 1 pe ko e Fakafofonga Fika 5. Ko e tohi eni me'i he Potungāue *Infrastructure*, ko e tohi ia me'i he Pule'angá fakatatau ki he talamai na'e 'omai ki he Pule'angá ke lipooti mai he 'aho Pulelulú ko e 'ahó ni ia. Tuku ke lau 'a e talí he na'e 'osi lau pea toki fai ai pē ha feme'a'aki ia mo e kau Fakafofongá.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u fakatonutonu 'e 'Eiki Palēmia ke fakamolemole e Feitu'una. 'Oku 'osi me'a mai 'e he ongo Fakafofongá 'oku 'ikai, te'eki ke 'osi 'enau ngāué ko e lipooti pe eni ia 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki Nōpele ko e, kapau na'e 'i ai ha me'a 'i tu'a 'i Fale Alea te'eki ai ke u fanongo au ki he me'a 'okú ke fokotu'u maí, te'eki ke 'ave ha faingamālie 'a Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 1 na'e fai e tu'utu'uni ke na kau atu ki he fakatotolo ko ení 'Eiki Minisitā.

Hou'eiki te u fakafoki mai ki he tu'utu'uni na'a tau tali ka u lau atu mei he'etau *Hansard*. Sea, ko u fokotu'u atu 'osi tali 'e he Komiti Kakató 'a e tohi tangí ke 'ave ki he Pule'angá. 'A ia ko e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí fakataha mo e fokotu'u na'e fai 'e he Hou'eiki Nōpelé pea na'e tali lelei ia pea 'oku 'ave ia ki he Pule'angá. Fai e fakataha ki ai pea te nau toe foki mai 'i he vave tahá. 'A ia ko e ava vave pe 'a e Falé 'i he uike kaha'ú 'e foki mai ki he Komiti ko ení.

Pea, 'a ia ko e tu'utu'uni ia na'e tali ko ē 'e he Komiti Kakató. Pea fakafoki mai ko eni ki he Fale Aleá, na'e toe pāloti'i pe 'e he Fale Aleá. Pea na'e 'uhinga hono 'ave ko ē ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o lipooti mai ki he Falé ke fakakau atu 'a Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 1.

'A ia ko e lipooti ia me'i he Pule'angá. 'O kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e tānaki mai me'i he Fakafofonga Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 1. Mo kātaki 'o me'a mai ki he Falé taimí ni. ...

<010>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Palēmia: ... Sea ko e me’a mo’oni ia Sea hangē na’a ku talaange ko ē ‘anenai, fakahoko ko ē ki he Nōpelé kae ‘uhingá kae lau mai ā e talí. Pea kapau ‘oku toki ‘i ai ha tānaki ia ‘a e ongo Fakafofongá koe’uhí hangē pē ko ē ko ho’o me’á, ko e me’a ia ‘anaua he na’a na kau pē ai. Ka ko e lipooti eni ia hangē pē ko ē ko ho’o me’á, mei he Pule’angá fakatatau ki he me’a na’e tali ‘e he Falé. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Palēmia. Ko e kupu 12 ko eni e lipootí ‘oku hā ai ‘eku ‘oatu ‘eku fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 1, *Hon.* Tevita Puloka pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5, *Hon.* ‘Aisake Eke pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá Tiofilusi Tiueti he tokoni mai ke fakakakato ‘a e fatongia ko eni pea mo e ngaahi fokotu’u ni. Ko e kupu faka’osi ia ‘a e lipooti ko eni. ‘A ia ‘oku fakamālō’ia’i ‘a Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 1. Kapau ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ‘o Vava’ú ‘ikai ke ‘i ai ha’ana fekau’aki pea mo e lipootí, Fakafofonga mo me’a mai ki he Falé he taimi ni ke tau solova’i ai pē kimu’a pea tau hoko atu ki he lipootí. Tongatapu 5 me’a mai.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Io tapu pē mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá pehē ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Kapinetí pehē ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki ‘o e fonuá pea pehē ki he kaungā Fale Aleá. ‘Io Sea ko e, hangē pē ko ho’o me’á. ‘A ia ko e ‘aho 29 ko ē ‘o Nōvema 2022 ‘a ia ko e Tūsite kuo’osi ia. ‘A ia ‘oku to’o mai mei ai ko ē tala fatongia ko ē ke faí. ‘A ia ‘oku mahino na’e tali pē ai e fokotu’u ke fakafoki ‘a e ngāue ko eni ki he Pule’angá pea ke nau fai ‘a e talanoa pea mo e kau *contractor*. Pea fakakau atu ki ai felāve’i eni mo ‘enau tohi tangí pea fakakau atu ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 mo e Fakafofonga Fika 5 pea toki foki mai leva ‘o fai e lipooti ki he ‘aho ni ‘i he ngāué. ‘A ia ko e tala fatongiá ia.

Fakamahino Fakafofonga Tongatapu 5 ‘oku ‘ikai ko e lipooti eni ‘a e komiti

‘A ia ‘oku lave ko ē ki he lipooti ko eni Sea, ‘io ko u fakahoha’a atu au, ‘oku ‘ikai ko e lipooti eni ia ‘a e komiti. He kapau ko e lipooti ia ‘a e komiti te mau ‘uluaki kamata pē mautolu mau ‘alu ko e hā e tala fatongia na’e ‘omaí. *That’s the first thing.*

Fokotu’u ke ‘uluaki lau e Lipooti mei he Pule’anga

Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fie tokoni atu ki he Fakafofongá. ‘Oku ‘i ai e hoha’a e motu’á ni he, hono ‘omaí ‘enau faikava Tonga ‘i tu’á ke kamata ‘aki ‘etau Fale Aleá. Ko u fokotu’u atu Sea ke lau e lipootí ke makatu’unga ai ‘a ‘enau fakakikihi mai pe ko e *report* tonu pe ko e lipooti hala.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu eni Sea.

Piveni Piukala: Sea ko e fokotu’u na’e faí ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku fakatonutonu koe ‘e he ‘Eiki Nōpelé. Me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘i ha feitu’u pē Sea te ke ma’u ai ha fakamatala lelei pea mo mo’oni ‘Eiki Sea ‘o fekau’aki mo e tau ngāué, lelei ‘aupito ia ‘Eiki Sea ke tokoni ki he’etau ngāué. Tu’o fiha eni hono hanga he Fakafofonga ko eni ‘o ‘ohake ‘o pehē ko e

motu'á ni 'oku fakafaikava 'Eiki Sea. 'Ikai. 'Aho ni mou me'a ko e me'a ē 'oku me'a mai he Fakafofongá, 'oku 'ikai ko e lipooti eni 'anautolú ē. 'Ikai ko ha me'a ...

Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu e, 'a e 'Eiki Nōpelé Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e me'a mo'oni ē.

Piveni Piukala: Ko e tu'utu'uni na'e fai 'e he Falé ni ke foki ki he Pule'angá pea nau omai 'o lipooti mai. Na'e 'ikai ke 'ave ki ha komiti. Na'a tau faka'atā ke ō atu e ongo kau Fakafofonga kau ki he komiti ko íá. Kā na'e 'ikai ke 'uhinga ko ha komiti, Pule'angá ia. Ko e poini ko u, 'oku ou fakahoha'a aí Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Sea. Fakatonutonu.

Piveni Piukala: He 'oku ne 'omai e talanoa fakakava-Tongá ke tataki 'aki e Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea fakamolemole. Ko 'eku fakatonutonu atú Fakafofonga, tokanga ki ho'o ngāué, 'uluaki ia. Ua ko e me'a ko eni 'oku hoko ko ení, ko eni kuo 'osi me'a mai he ongo Fakafofongá 'oku 'ikai, na'e 'ikai ko e lipootí ē.

Piveni Piukala: 'Oku te'eki ai ke lau e lipootí ke makatu'unga ai e fakakikihi ko ení Sea. 'Alu ia 'o kava Tonga 'i tu'a pea ha'u ia 'omai ke ne tataki 'aki. Ko u fokotu'u atu, 'uluaki lau e lipootí ke makatu'unga ai e talanoá.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fai pē ho'o tu'utu'uní 'au ka 'oku 'ikai ko ha fu'u poini fefeka ia 'ene 'omai 'a'ana e, 'a e pehē ko e talanoa pe ko ha 'ilo kava. Lelei pē me'a kotoa ke ke ma'u ha ngaahi fakamatala lelei 'i he Fale ni ...

Piveni Piukala: Sea ko 'eku fakatonutonú, he 'ikai ke ha'u ia mo 'ene talanoa fakafaikavá 'o ha'u pe ia 'o kamata talamai ko e me'a ē 'oku halá, ko e me'a ē 'oku tonú. 'Oku te'eki ke tau fanongo tautolu ko e hā e lipootí. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, tuku ki he ongo Fakafofonga ko ē ke na 'omai e fakamatalá, he ko ena 'oku 'ikai ke mo'oni e me'a ko eni 'a eni ko u talaatu, 'oku mo'oni e me'a 'oku ou talanoa ki aí.

'Eiki Sea: Kātaki pē. Hou'eiki mou kātaki 'o me'a hifo ki lalo. Ko e me'a ko ení 'oku felāve'i pea mo e toko tolu. Ko e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, Fakafofonga Tongatapu 5 mo e Fakafofonga Tongatapu 1. 'Oku ou fie fanongo au mei he ni'ihi na'e 'ave ki ai e ngāué ke nau me'a ngutu mai lipootí pe ko e lipootí eni na'e tufá, ko 'enau lipooti. Ko e me'a ia 'oku ou fie 'ilo ki aí Hou'eiki kimu'a pea tau hoko atú. Ko eni kuo 'osi tepile'i he 'Eiki Minisitā e lipooti.

Kuo me'a mai he Tongatapu 5 'oku 'ikai ko e lipootí eni ia, 'oku 'i ai e komiti ia 'oku me'a ia ki ai. 'Oku te'eki ke tau fanongo mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 1. Ko u fie fanongo mei he ni'ihi na'e tuku ki ai e ngāué kimu'a pea tau hoko atu. Hou'eiki te u tuku eni e faingamālie ki Tongatapu 1 ke me'a mai ki he Falé. Tongatapu 1. ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Tali Fakafofonga Tongatapu 1 ki he hoha'a fekau'aki mo e Lipooti mei he Pule'anga e ngāue fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022

Tevita Puloka: ... Tapu pea mo e Sea, pea pehē ki he fakataha 'eiki. Ko e ngāue ko eni na'e mahino na'e 'i ai 'o nofo 'i he tohi tangi. Ko e tali ko ē pē ko e lipooti eni? Na'e talanoa'i pē 'a e ngaahi me'a ko eni 'i he lipooti, ka na'e 'i ai 'a e ngāue 'oku te'eki ai ke fakakakato. Ko e ngāue ko ē na'e te'eki ai ke fakakakato ko e ngāue ia na'e tokanga lahi taha ki ai 'a e motu'a ni, 'o makatu'unga 'i he tohi tangi. He ko e kakano 'o e tohi tangi ko e kole 'a e kau tohi tangi ke fai ange ha sio ki he mahu'inga na'e hanga 'e he Pule'anga 'o 'ofa ange kia kinautolu 'i he langa 'o e fale, 'o makatu'unga 'i he hiki lahi 'a e koloa.

Na'e 'omai foki 'e he tohi tangi ia mo 'enau 'esitimetri mei he tokotaha fakamahu'inga fale pē ko e *quantity surveyor*, 'a ia na'e 'omai 'i he tohi tangi. Ko e me'a koē na'e fakakaukau ki ai 'a e motu'a ni ia he 'ikai ke toe fai ha talanoa 'esitimetri ka mau feinga mu'a ke mau talanoa 'i he me'a mo'oni na'e hoko. Na'e 'osi 'i ai 'a e fa'ahinga 'i he kau tohi tangi ne nau 'osi langa 'a e fale 'o 'osi. Ko e founga leva na'e fale'i 'aki 'e he motu'a ni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 kae pehē ki he komiti mo e kau tohi tangi, te mou 'alu 'o 'omai ho'omou *invoice* ko ē na'e fai 'aki ho'omou kumi koloa.

Pea na'a nau ō 'o 'omai ia ke makatu'unga ko e me'a mo'oni ia ko ē na'e hokó ko e koloa ia na'e langa 'aki 'a e fale. Pea na'e ngāue leva 'a e tu'unga matu'a 'o fakahū 'a e fakatau na'e fai 'e he kau ngaahi kautaha langá ki he me'a ko eni 'a ia 'oku ui pē ko e *BOQ* pē ko e *bill of quantity*, kae lava ke fai ha talanoa pea mo e potungāue ki he 'enau, pē 'oku tonu nai 'a e me'a 'oku tangi ki ai 'a e kau *contractor* ko eni pē ko e kau langa ko eni, na'e si'isi'i 'a e patiseti fakatatau ki he hiki 'a e koloa 'a ē 'oku 'osi 'asi pē ia 'i he tohi tangi.

Ko e ngāue ko ia na'e 'ikai te mau ma'u taimi ke fakakakato, kuo 'osi 'ave 'e he motu'a ni ia mo e matu'a ko ē na'a nau tokoni mai na'e toki 'osi pē 'i he efiafi 'aneafi 'o 'ave ki he 'Eiki Minisitā kae pehē ki he 'enau kau ngāue 'i he *PMU*. Na'e fakatatali mo e 'amanaki 'i he fakataha na'e fai 'aneafi, 'e hoko atu 'a e ngāue 'a e motu'a ni mo e tu'unga mātu'a ko ē 'i he *PMU* hono fakatatau 'o e lahi 'o e *material* na'e kumi ko ē 'o fai'aki 'a e ngāue. He ko e founga pē ia 'e taha 'oku tui 'a e motu'a ni 'e ma'u ai pē 'oku tonu nai pē 'oku 'i ai ha makatu'unga 'a e tangi 'a e kau Fakafofonga ko eni.

'A ia na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'a ku 'osi fakamahino pē 'i he 'emau fakataha, kuo pau ke mau felotoi ki ai, kuo pau ke mau felotoi ki he lahi 'o e naunau, *quantity*, tangi sima 'e fiha, ha e lahi 'o e fo'i ukamea, fo'i piliki 'e fiha. Ko 'ene 'osi ko ia kuo mau sio leva ki he ngaahi totongi. 'I he taimi tatau ko e kau, kau langa 'e toko 3 na'a nau 'osi 'omi 'a eni na'a mau fakahū 'o fakahū 'o 'ave ki he 'Eiki Minisitā mo e potungāue. 'I he taimi tatau na'e 'i ai 'a hono 'omai mei he potungāue 'a e taha 'o e kau *contractor* pea mo e me'a tatau. Ko 'ene lisi fakatau 'a'ana ia i he 'ene langa ko ē fale, pea na 'e 'i ai 'a e kehekehe lahi ia ai 'i he totongi.

Pea ko e taha ia 'a e mahu'inga ki he motu'a ni ke fai mu'a 'a e ngāue ko ia ke mahino, 'uluaki feinga ke mahino 'i he me'a ko ē 'oku kole 'i he tohi tangi, tokua 'oku si'isi'i e seniti pē 'oku si'isi'i e seniti 'o makatu'unga 'i he hiki lahi ko eni na'e fai 'i he, ki he koloa langa. Pea mei ai leva ko e anga ko e sio 'a e motu'a ni, ko e ma'u 'a e ola ko ia, pea mo toki lava leva ke fai ha fa'ahinga tu'utu'uni 'a e Pule'anga ki he tūkunga 'o e tohi tangi ko eni.

‘Oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pea ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i pē ‘osi e taimi te mau hanga ai ‘o fai e fakafehoanaki ko eni, ‘oku tonu pē patiseti ia ‘a e Pule’anga. Pea ko e me’a ia ‘a e kau tohi tangi, ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko. Pea kapau ‘oku ‘omai ‘oku ‘ova, ‘oku ‘a e Pule’anga ia ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Tevita Puloka: ... he na’e ‘ikai ke pule ha taha ki he fu’u hiki ko eni ‘a e koloa. Lave’i lelei he motu’a ni na’e hiki ‘a e koloa langa ‘o a’u ia ‘i he fo’i taimi ‘o ‘ova ia he peseti ‘e 40 pea ‘oku hangē ‘oku toki holoholo hifo he taimi ni. Pea ‘oku uesia ‘oku ‘ikai ko e kau langa pē ko eni ia ‘oku uesia ai. ‘Oku lave’i he motu’a ni ‘oku tofuhia kotoa ‘a e kau langa ‘i Tonga ni. Ko e me’a na’e fai he motu’a ni ia mo e fakakaukau ke feinga’i ke mahino pē ‘oku mo’oni e me’a mo tonu mo makatu’unga lelei ‘a e *claim* ko eni ‘oku fai mai ko ē ‘e he kau tohi tangi, ko ia pē.

‘A ia ko e me’a ia, na’e ‘osi faipē ‘a e femahino’aki mo e ‘Eiki Minisitā ‘e hoko atu e ngāue ki ai. Ko e me’a ko eni ‘oku fakamatala ‘i he lipooti, na’e *brief* na’e hanga pē he ‘Eiki Minisitā ‘o fakamatala ‘a e puipuitu’a. ‘Oku toe fu’u maau ange hono ‘ai ‘i he lipooti ko eni ‘oku fakahū mai, ka ‘oku te’eki ai, na’e te’eki ai ke kakato ‘o fakatatau ki he me’a na’a mau felotoi. ‘A ia ki he motu’a ni ko e fo’i uho ia ‘o e me’a ko ē ‘oku fai mai ai e tangi ko e hiki ‘a e koloa.

Fehu’ia e founa ngāue ki hono talanga’i ‘o ha lipooti ‘oku te’eki ke lau ‘i Fale Alea

Piveni Piukala: Sea ‘oatu e ki’i fehu’i ko eni. ‘Oku ke pehē ‘oku ‘uhinga lelei ke fakaanga’i ha lipooti ‘oku te’eki ke lau mai he Fale ni ‘i Fale ni? Pē ko ha founa ngāue pē ke tufa pē pea fakaanga’i. Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku ‘eke he ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei kiate au ke tau kamata pē ‘o tālanga’i e lipooti ‘oku te’eki ke lau ia. ‘Oku ou loto au ke lau ke ‘omai leva ‘e he Minisitā ‘ene ngaahi fakakaukau ‘o fakatatau ki he monomono ‘oku fai. ‘Oku faingata’a ke tau hoko atu tautolu ‘i he founa ko eni ke fakaanga’i ‘oku te’eki ke lau ia te’eki ke ‘ilo kātoa ia ‘e kitautolu.

Tevita Puloka: Sea kātaki ‘oku ‘ikai ke u fakaanga’i ‘e au ‘a e lipooti.

‘Eiki Palēmia: Sea, fakafofonga atu eni e Pule’anga. ‘Oku ai e tui ki heni ‘oku hangē ‘oku fakapalataha eni ia. Kuo lipooti mai e tafa’aki ia ko ē ‘o e toko ua ko ē na’e loto ‘a e Pule’anga ke na kau mai ka ‘oku te’eki ke ‘oatu ‘a e lipooti ia ‘a e Pule’anga na’e tu’utu’uni he Fale ke ‘omai. ‘Oku hangē leva ia ia ‘oku ‘omai e tafa’aki ia ‘e taha ia ‘o fakahoko mai ia ki ho Fale mo e kakai.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu, fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia. Fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia he fakatonutonu. Fakatokanga’i ange he Feitu’una ko e me’a na’e loto ki ai ‘a e Fale ke ‘omai ‘a e lipooti ‘a e Pule’anga mo e ongo tangata ko ē na’e ‘oatu, ‘ikai ko e lipooti ‘a e Pule’anga.

Kole ke lau ‘a e Lipooti mei he Pule’angá

‘Eiki Palēmia: Sea ‘ai mu’a ke ke faitu’utu’uni Sea na’a ke ‘osi me’a mai’aki ‘a e me’a na’e tu’utu’uni ki ai ‘a e Fale. ‘Oua toe piko’i holo, me’a hangatonu mai pē ‘a e me’a na’e tali he

Fale ka tau hoko atu. Ko e lipooti ‘a e Pule’anga pea ko e lipooti eni ‘a e Pule’anga. Ko e kole atu lau ‘a e lipooti ‘a e Pule’anga he ko ē ‘oku ‘osi lipooti mai ‘a e toko ua ia na’e loto ki ai ‘a e Pule’anga. Na’e ‘ikai ke fiema’u ia ke mau loto ki ai, ka na’a mau loto ki ai ‘i he laumālie fengāue’aki fakataha. Ko e kole atu ia Sea lau ‘a e lipooti kae hoko atu he ko e ‘uhinga ‘oku fai mai e fakaanga ia ki he lipooti ‘oku te’eki ke fanongo ha taha ia ki ai mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, te u tali e fokotu’u e ‘Eiki Palēmia ke lau e lipooti ‘aki e makatu’unga ko eni. Ka toe ‘i ai ha me’a ‘oku me’a mai ki ai ha Fakafofonga ko eni ‘oku ‘osi ‘oange ‘enau faingamālie Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 1. Ko e founa ngāue ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, ‘oku ‘ikai ko e kakano ‘a e lipooti ‘oku tau feme’a’aki ki ai. Ko ‘etau tālanga’i eni ‘a e founa ngāue, ‘a ia ‘oku fehu’ia ‘a e founa ngāue na’e fakakakato he Pule’anga mo e ongo Fakafofonga. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki pea tau lau e lipooti tukukehe e me’a ko ia Hou’eiki ‘oku ‘atā ki he Pule’anga ke fakahū mai ha’anau fa’ahinga lipooti pē. Ko e me’a ke tau toki tālanga’i ‘anai pē ko e lipooti na’e tu’utu’uni ki ai e Fale, ka kimu’a pea tau hoko atu ki ai te u kole ki he Kalake ke lau e lipooti.

Lipooti mei he Pule’angá ‘a e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022

Kalake Tēpile: Tohi ‘i he ‘aho ...

6 ‘o Tīsema 2022

Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

Lipooti Ngāue ki he Tohi Tangi Fika 8/2022

1. ‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu he tohi ni ‘a e lipooti ki he ngāue na’e kouna ki he motu’a ni pea tokoni mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga *Hon.* Tiofilusi Tiueti, Fakafofonga Tongatapu 1, *Hon.* Tevita Puloka, pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5 *Hon.* ‘Aisake Eke.
2. Ko e tēpile 1 ‘i lalo ‘oku ne ‘omai ai ‘a e fakaikiiki ‘a e ngaahi fale ne langa ‘i he polokalama langa *tsunami* pea mo e ngaahi ngāue kehekehe pē.

Tēpile 1: Fakaikiiki e lahi ‘o e ngaahi fale ne langa he polokalama langa *tsunami*, fakamatala ngaahi fale fakakātoa ne uesia he *tsunami* 468, ngaahi fale ke langa fo’ou fika fakakātoa 286, ngaahi fale kuo ‘osi fakamo’oni hono aleapau ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Kalake Tēpile: ... langa 250. Ngaahi fale kuo kakato e ngāue ki ai 45 peseti ‘e 100 kuo kakato. Ngaahi fale ke monomono iiki mo lalahi, fika fakakātoa 182. Ngaahi fale kuo ‘osi fakamo’oni’i hono aleapau langa. Na’e tufa pa’anga pē ngaahi fāmili ne nau uesia pea kuo kakato ia. Ngaahi fale kuo kakato e ngāue ki ai, 182. Ngaahi fale ke fakakakato e langa ‘o e afā *GITA* mo e fale vela, fika fakakātoa 35, ngaahi fale kuo ‘osi fakamo’oni’i hono aleapau langa 28, ngaahi fale kuo kakato e ngāue ki ai 17.

3. Talu mei he kamata e ngāue ni pea mo e tokanga makehe ‘a e Pule’anga ke lava ‘o fakapa’anga ‘a e ngāue langa ke kakato he taimi vave ange pea kau ai pea mo e ngaahi toenga langa mei he ngaahi ta’u kimu’a. ‘Oku mahu’inga eni koe’uhi ke malu kotoa ‘a e ngaahi fāmili ne maumau ‘aupito honau ngaahi fale nofo’anga pea ke langa ‘i ha mahu’inga faka’atu’i, ke lava ke langa kotoa e ngaahi fale ne maumau ‘aupito pea mo e ngaahi toenga langa mei he ngaahi ta’u kimu’a hili hano langa ‘ahi’ahi *pilot houses* ‘e he potungāue ha ngaahi fale ‘e 7. Na’e ma’u ‘a e fakafuofua lelei ki he lahi mo e mahu’inga ‘o e koloa mo hono langa ki he ngaahi aleapau langa fale fo’ou.

4. Na’e mahu’inga foki ke poupou ‘a e Pule’anga ki he ngaahi kautaha langa iiki mei he tukui kolo ke ngāue’aki kinautolu ki he polokalama langa fo’ou. ‘Oku lolotonga lele ‘a e aleapau langa pea mo e ngaahi kautaha ‘e 93 kau ai ‘a e kautaha ‘e 27 ne fakamo’oni ki he Tohi Tangi. Ko e ngaahi aleapau ngāue ko eni ‘oku mānava hono ngaahi kupu ngāue ‘oku ha’i fakalao. ‘Oku kau ki ai pea mo e ngaahi kupu fakangatangata angamaheni ki he ngāue langa fale ‘oku mahu’inga ke tokangaekina koe’uhi;

- Ke lele lelei e ngāue pea ke kakato ki he taimi aleapau kuo fefakamo’oni ‘aki ki ai ‘a e potungāue pea mo e kautaha langa.
- Ngaahi kupu lelei fakangāue ke tokoni ki he mahino e fatongia ‘o e Pule’anga pea mo e kautaha langa.
- Pule’i lelei hono ngaahi fakamole mei he kamata ki he kakato ‘a e ngāue.
- Ngaahi founa fakangatangata pea mo e tautea ‘o ka ‘ikai ke fakakakato ‘a e ngāue fakatatau ki he ngaahi fatongia faka-aleapau.
- Faingamālie ke liliu ‘a e ngaahi kupu he aleapau makatu’unga he felotoi ‘a e ongo tafa’aki aleapau.
- Fakalele ako mo e fale’i he ‘aho kehekehe ‘e 2 lolotonga ‘a Sepitema 2022 ma’a e ngaahi kautaha langa fekau’aki mo e pule lelei ‘a e pa’anga ngāue. Na’e fakalele eni ‘e he kau ngāue *BSP* pea fakamahino ‘a e founa fakapa’anga fakapisinisi hangē ko e kautaha langa iiki. Na’e kau ki ai ‘a e ngaahi kautaha ‘i Tongatapu, ‘Eua pea mo Ha’apai.
- Na’e fakahoko mo e fakataha talanoa *business opportunity consultation* ‘i he ‘aho 13 ‘Okatopa 2022 ki he mahu’inga e ngaahi faingamālie fakapisinisi mei he polokalama langa fale fo’ou. Ko e talanoa eni ne ‘ohake ai e kole ‘a e ngaahi kautaha ‘e ni’ihi ke hiki hake e totongi tu’uma’u ki he langa fale ‘i he aleapau.

5. Hili ‘a e fakataha he ‘aho 13 ‘Okatopa 2022 na’e vakai ‘a e potungāue ki he tūkunga hikihiki ‘i he koloa langa ‘o fokotu’u pea tali ‘e he Pule’anga ‘i he ‘aho 20 ‘Okatopa 2022 ke hiki hake ‘a e mahu’inga pau e ngaahi aleapau langa fale ‘aki ‘a e peseti ‘e 9. Hili hono tali na’e pau ke talafi pea mo e fakalahi ki he ngaahi aleapau takitaha *supplementary contract* pea fokotu’u ki he Va’a Fakatau ‘a e Pule’anga *Central Procurement* pea tali eni ‘i he ‘aho 2 ‘o Tīsema, 2022. Na’e kamata ai pē hono tukuange atu e ngaahi totongi peseti ‘e 9 fakalahi ki he ngaahi kautaha langa fale pea kuo laka hake ‘i he kautaha ‘e 70 kuo tā vausia pea sieke mei he Potungāue Pa’anga.

6. Ne mahino mei he talanoa ‘a e komiti he taimi 2:00 efiāfi ‘o e ‘aho Tūsite 6 Tīsema 2022 ‘a e kehekehe ‘a e lahi ‘o e koloa pea mo hono mahu’inga *Bill of Quantity*. Na’e fokotu’u ‘e he potungāue fakatauhoa ki he totongi ngāue aleapau ki he fale ‘e 2 kuo ‘osi fakakakato mai hono fakamole totonu *actual cost*. ‘I hono fakatauhoa ki he fika fakafuofua e lahi ‘o e koloa mo hono mahu’inga na’e fakahū mei he ngaahi kautaha langa pea pehē ki he ngaahi fika na’e fakahū mai ‘i he tohi tangi. ...

Taimi: 1455-1500

Kalake Tēpile: ... Na'e mahino 'i hono fakatauhōa 'oku ma'olunga e ngaahi mahu'inga na'e fakahū mai he kau tohi tangi na'e mahino ki he ngaahi kautaha langa 'i he talanoa teuteu ki he fakamo'oni e ngaahi aleapau ngāue 'oku fakamatala he palakalafi 7, 8 pea mo e 9 'a e mahu'inga ki he ngaahi kautaha 'oku pule'i lelei pea fili fakapotopoto ange 'enau hū koloa pea pule'i lelei mo e fakamole 'oku malava lelei ke ma'u pē tupu lelei fakapisinisi hili hono to'o e fakamolé ki he ngaahi koloa langa, leipa pea mo e tukuhau.

7. 'Oku mahu'inga ke kau 'i he lipooti ni 'a e ngāue ne fai 'e he potungāue mo e kotoa 'o e ngaahi kautaha langa ki mu'a he kamata 'a e ngāue. Na'e fakahoko 'a e talanoa ki he kalasi kehekehe 'o e fōtunga 'o e ngaahi fale fakatatau ki hono mahu'inga takitaha. Pea toe fakamahino'i foki ki he ngaahi kautaha langa pea mo e ngaahi tokoni kehe 'a e potungāue ki he ngaahi kautaha hangē ko hono fakaikiiki atu 'i he palakalafi 10. Na'e mahino 'i he ngaahi fakataha ko 'eni 'a e fiemālie 'a e ngaahi kautaha ki he ngāue 'oku fokotu'utu'u 'e he potungāue. Na'e vahevahe leva 'a e ngāue ki he ngaahi kautaha langa 'o fakatatau ki he feitu'u 'oku lesisita ai, Vahe Hahake, Vahe Hihifo, Vahe Kolo, Vahe Loto.

8. Ki mu'a hono fakamo'oni e ngaahi aleapau ngāue na'e ui tahataha 'a e ngaahi kautaha langa 'o fai 'a hono fakamatala fakaikiiki 'a e ngāue; i) aleapau (*contract*), ii) tu'utu'uni ngāue (*specification*), iii) mape ngāue (*working drawing*), iv) patiseti ngāue

Na'e fakaikiiki hono fakamatala 'o e ngaahi aleapau he lea faka-Tonga ki he ngaahi kautaha takitaha pea mo e ngaahi feitu'u na'e fakahoko ange 'e fai mei ai 'a e fakatau 'o e ngaahi koloa 'oku ma'ama'a ange pea mo fe'unga pea mo e *budget* ngāue he aleapaú. Ki mu'a pea fakamo'oni 'a e ngaahi kautaha na'e toe 'oange 'a e faingamālie faka'osi ke nau toe lau 'a e ngaahi aleapau pea toki fai ai 'enau tu'utu'uni ke nau fakamo'oni 'i he ngaahi aleapau.

9. Na'e mahino pē 'i he ngaahi 'aho na'e fai 'a e ngaahi fakamo'oni aleapau 'a e vēkevēke pea mo e loto lelei 'a e ngaahi kautaha ke nau fakahoko 'a e ngāue 'o fakatatau ki he aleapau pea mo hono taimi pea pehē ki hono *budget* ngāue. 'I he hili 'a hono fakamo'oni 'o e ngaahi aleapau ngāue na'e toe ui 'e he potungāue 'a e ngaahi tahataha makehe fakataha makehe pea mo e ngaahi kautaha langa 'o fai 'a hono tokoni'i kinautolu 'a e founa fakalele pisinisi, ua founa tauhi 'o e pa'anga 'o e pisinisi, tolu founa 'a hono fakalele 'o e ngāue.

Na'e fakamahino heni e mahu'inga 'a e feitu'u 'oku fai pea mei ai 'a e fakatau 'a e mahu'inga 'a hono pule'i lelei 'o e kau ngāue, tokolahi pea mo honau vāhenga pea mo e mahu'inga ke fakakakato 'a e ngāue 'i hono taimi totonú kae lava ke ma'u ha pa'anga tupu lelei 'a e ngaahi kautahá.

10. 'Oku hoko atu pē 'a e pou pou mo e tokoni 'a e potungāue ki he ngaahi kautaha langa hono kotoa 'o pehe ni:

- Tokoni ki he ngaahi fakamole ki hono fakatokalelei tu'u'anga falé ke 'oua 'e nofo'anga vai, tanu, faliki pea keli mo e luo ki he sepitiki. Ko e ngaahi ngāue langa kuo 'osi fakapa'anga pē 'e he kautahá ke mou fetu'utaki mai ki he potungāue pea mo e Va'a Tokangaekina e Ngāue Langa ke tokoni atu.

- Tokoni ki he ngaahi fakamole fekau'aki mo hono taki e 'uhilá pea mo e vaí ki he feitu'u 'oku fakahoko ai e langa (*construction site*). Ko e ngaahi langa nofo 'api fo'ou na'e pau ke kamata e langa falé taimi tatau 'oku lele e ngāue ki hono hoko fo'ou 'o e vaí pea mo e 'uhilá ki he ngaahi nofo'aki fo'ou. Ko e ngaahi ngāue langa kuo 'osi fakapa'anga pē 'e he kautaha ke mou fetu'utaki mai ki he potungāue pea mo e Va'a Tokangaekina e Ngāue Langa ke tokoni atu.
- Totongi hoko e 'uhila, vai pea mo e telefoni ki he fale fo'ou kotoa he ngaahi nofo'aki fo'ou. Ko e ngaahi fale nofo'aki fo'ou ki Masilamea 'oku fakafuofua ki he taha mano nima afe pea laka he fā afé ki hono taki mo hoko e 'uhilá mo e vaí ki he 'api fo'ou 'e tahá.
- Tokoni ki he ngaahi fiema'u vivili makehé (faingata'a fakasino, tokavaivai mo ha ngaahi fiema'u vivili kehe) 'a e fāmili ke nofo he ngaahi fale fo'ou. 'Oku lele 'a e fakatalanoa 'a e potungāue ki he ngaahi fāmili 'oku langa fo'ou honau ngaahi falé ke mahino e fakaikiiki e tokoni ko eni.
- Hoko atu pē ngāue tokoni 'a e kau 'Inisipēkita Sivi Langa Fale 'a e potungāue ke tokoni ki he ngaahi kautaha langa fakafo'ituitui ...

<009>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tēpile: ... pe fakatokolahi.

11. 'Oku hoko atu 'a e potungāue ke fakakakato 'a e ngaahi polokalama tokoni 'i 'olungá pea mo e ngaahi tokoni kehe ke hakeaki'i e tūkunga fakangāue, taukei fakalele ngāue pea mo e pisinisi 'a e ngaahi Kautaha Langa Hoa Ngāue Alepaú kau 'i he polokalamá ni. Ke toe lelei ange faingamālie ki he'enau mo'ui fakapisinisi ko e Kautaha Langa Iiki.

12. 'Oku 'oatu 'eku fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 1 *Hon.* Tevita Puloka pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5 *Hon.* 'Aisake Eke. Pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá *Hon.* Tiofilusi Tiueti he tokoni mai ke fakakakato e fatongia ko ení pea mo e ngaahi fokotu'uni.

13. **Ngaahi fokotu'u:**

- i) Ko e Lipooti Ngāue ki he Tohi Tangi Fika 8/2022 fakahū mai 'e he Sea Komiti Ngāue ki he Tohi Tangi Fika 8/2022 *Hon.* Sevenitini Toumoua ke fakatokanga'i.
- ii) Ke hoko atu e Potungāue Ngāue Lalahi ki hono tokoni'i e ngaahi Kautaha Langa Iiki 'o hangē ko hono fakaikiiki e palakalafi 10.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Sevenitini Toumoua
'Eiki Minisitā Potungāue Ngāue Lalahi
Sea, Komiti Ngāue ki he Tohi Tangi

Mālō 'Eiki Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lipooti mei he Pule’angá ‘o e ngāue fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’una, fakatapu ki he Tama Pilinisi pea mo e Hou’eikí. Fakatapu heni ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku tokanga makehe ‘aupito ai e motu’á ni. Ko ‘etau talanoa eni ki he kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘i ai ‘enau fanga ki’i pisinisi iiki. Pea ‘oku hangē ‘oku ‘asi mai e fa’ahinga ‘imisi mo e fa’ahinga tukuaki’i ‘oku ‘ikai ke tokanga ho’o Pule’angá Sea mo Fale Aleá ni ke fakaivia e fanga ki’i kautaha iiki ko ení.

Sea ‘oku tokanga ‘aupito ki ai e motu’á ni pea ‘oku mole ke mama’o, mole ke mama’o ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga fakakaukau ke foaki ‘a e ngāue ko ení ki he fanga ki’i kautaha iiki ko ení ke nau ō faingata’a’ia ai.

Fakamahino ‘Eiki Minisitā na’e ‘ikai toe ngaue’aki founa *bid* ne ngaue’aki kimu’a

Pea ‘oku ou loto ‘aupito ke ‘ohake e me’a ko ení he ‘ahó ni he koe’uhí ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ‘aupito. ‘I he fokotu’utu’u e ngāue ko ení Sea na’e ‘ikai ke toe fai ‘a e ngaahi founa *bid* ia mo e tufa ngāue ‘o e taimi ko ē. Ka na’e foki mai e Pule’angá ‘o fakahoko ‘a e fili pe ‘o e kau ngāué meí he fanga ki’i kautaha iiki ko ení.

‘Oku ‘i ai e ngaahi kautaha ia ‘i Tongá ni Sea na’e ‘ikai ke nau kau nautolu ‘i he polokalama ko ení. Mahalo Sea ko e me’a ia ke fakatokanga’i ‘e he fonuá ni mo e laumālie ‘o e potungāué ni, mo e laumālie ‘o e Pule’angá ni, mo e laumālie ‘o e Falé ni Sea. Ke tau ‘oange ha me’a lelei ma’á e kakai ‘o e fonuá.

Sosaieti ‘e 3 ‘i he polokalama langa

‘Oku ‘i ai e fo’i sōsaieti ‘e 3 ‘i he langa ko eni Sea ‘oku tuku pe mu’a ke u lave ki ai. He koe’uhí ko e sōsaieti ‘e 3 ko eni ‘oku mahino ‘aupito he ‘ikai ke li’aki ia. Ko e ‘uluakí Sea, he polokalama ko ení langa sūnamí ko e kakai na’a nau faingata’a’ia ‘i he hoko ‘a e sūnamí ‘o mole ai honau ngaahi nofo’angá. ‘O a’u mai ki he ‘ahó ni ‘oku nau kei nofo hili atu ‘i ha ngaahi ‘api pe ‘oku nau faka’ofa atu ai koe’uhí pe Sea ko e ‘ikai ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko ení.

Ko e konga hono 2 sōsaieti Sea ko u loto ke faka’asi hení ko e kau langá. Ko e kau langa ko ení Sea ka tau foki ki he ngaahi founa ko eni na’e fai’aki ko ē ‘e he Pule’angá ki mu’a. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ma’u hano fale, ‘uluakí ia Sea. Na’e ‘ikai ke ma’u ha’anau fale ‘anautolu, ‘e foki ‘a e ngāue ko ení Sea ‘o ‘ave ia ki muli. Pea ha’u ha fu’u kautaha mei muli ‘o fai e ngāue ko ení ‘o ‘alu ia pea mo e peseti ‘e 70 ‘o e siliní. Kae tuku mai e peseti ‘e 30 ‘i Tongá ni ki he fanga ki’i kautaha ko ‘ení.

Sea ko ‘eku ‘ohake e me’a ko ení Sea ke mahino ko hai ko ā ‘oku ‘ofá. Ko e fo’i lea ko ē ko e ‘ofa ko e fo’i lea ia ‘oku mahu’inga ‘aupito he me’a ko ení. Ko hai ‘oku ‘ofa hotau kakaí? Ko e Pule’anga ko ení pe ko e founa ngāué? Te tau fakalelei e founa ngāué ke lava ke ‘asi mai

ha ‘īmisi ki tu’a ‘oku tau ‘ofa’i hotau kāingá, ‘oku tau ‘ofa’i e kakai e fonuá ni. ‘Oku tau feinga ke nau tupulaki fakapisinisi. ‘Oku ‘i ai e ‘amanaki ia he langa ko eni Sea ...

<010>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘i he sekitā ko eni ko ē ‘oku talanoa ki ai ‘a e kau langa. ‘Oku ‘i ai e ‘amanaki ke ‘i ai ha kautaha ‘e 2 pē 3 ke nau hoko hake ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha pē ia ‘i Tonga ni. Ko e ‘amanaki ia ke ‘osi ‘a e ngāue ni ‘oku tau tupulaki, tupulaki i he ngāue, tau tupulaki ‘i he mo’ui, pea tupulaki foki pea mo ‘etau fānau.

‘Oku ou ongo’i ‘i he efiāfi ni Sea, hangehangē ‘oku tukuaki’i ‘a e Pule’anga ni pea mo e potungāue ni ‘oku fai ‘a e ngāue ni ‘i he ta’e’ofa, pea ‘oku fai ‘a e ngāue ni ko ‘etau feinga ke fakahaofi ha pa’anga, ‘oku fai ‘a e ngāue ni koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke tau tui ko ‘etau fanga ki’i kau ngāue ko eni ‘i Tonga ni te nau lava’i ‘a e me’a ko eni Sea. ‘Oku tau lava lelei e ngāue ko eni.

Ko e hā ‘a e me’a ‘oku tau ‘ai ai ke tau foki ‘etau founa ngāue ke tau ō ‘o piti pea tau ō ‘o *procure* pea tau ō ki Falepa’anga, pea tau ō ki he, pea ‘omai mo e *security* mei he Pangikē. Ko hai te ne lava ‘o fai e ‘ū me’a ko ia? Ko e fu’u kautaha muli, ko e fu’u kautaha muli. ‘Oku ou manavasi’i te tau toe foki kotoa ki he founa ngāue ko ia Sea, pea te ta u hala’atā ai.

Pa’anga 31 miliona patiseti ‘osi tali he Kapinetí ki he ngāue ki he ngaahi fale nofo’anga

Sea ko e patiseti ko eni ‘oku ‘ai ki he ngāue ko eni Sea ‘i he *residential house* ‘ata’atā pē, ‘osi *approve* ia ‘e he Kapineti ko e pa’anga ‘e 31 miliona. Ko e 31 miliona ko eni ‘oku ‘alu ki fē’ia? Ko e 31 miliona ko eni ‘e nofo ‘i Tonga ni, pea ‘e nofo ia ‘i fē’ia, ‘e nofo ia ‘i he fanga ki’i kautaha ko eni ‘oku tau tokanga ki ai. He ‘ikai ke ‘alu ki muli ‘a e pa’anga ko eni, kapau na’e ha’u e ...

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i kole atu mu’a ki he Minisitā ke ki’i mālōlō hifo pē ‘Eiki Sea kae mau kau atu.

‘Oku ou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku mou vili ke lau ‘a e lipooti ‘a e Feitu’u na.

Ko ‘eku fehu’i ‘e ‘omai ‘afē ‘a e lipooti ‘oku si’i kau ai ‘a e ongo mēmipa na’e fili ‘e he Fale ni ki he Fale ni, ‘uluaki ia.

Ua, palakalafi 10 ‘a eni ko eni ‘oku ke me’a mai ki ai te tau toe foki ki ai, Sea, ‘oku ou ‘osi takai au ki he ‘ū feitu’u ko eni ‘oku te’eki ai ke taki ‘a e uhila mo e vai ‘i Masilamea. ‘Alu e kautaha ‘e taha ‘o ‘omai ‘a e misini *generator* ‘a e motu’a ko ‘eku fa’ētangata mei Fo’ui, pa’anga ‘e 50 ‘i he ‘aho, ngāue’aki. ‘Omi ‘e he lipooti ko eni me’a tatau pē na’e ‘osi fai ‘aki ‘a e feme’a’aki ‘i he Komiti Kakato mo e Fale Alea, ko eni ‘oku toe ‘omai pē me’a tatau heni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea. Sea tuku mai pē mu’a ha’aku ki’i faingamālie ke u, ka u lave ai leva ko e ha ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e komiti ko eni, kau ai ‘a Tongatapu 1 pea mo Tongatapu 5.

Lord Tu'ilakepa: Ko fē fakatonutonú ko e me'a na'a ku tangutu ai ki lalo 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko, 'oku totongi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ki he 'uhila pea mo e vai, 'oku totongi, pea na'e tali ia 'i he komiti ko eni 'e 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'Eiki Minisitā me'a atu ki he feitu'u ko ia, 'oku te'eki ai ke taki 'a e vai mo e 'uhila 'o a'u ki he taimi ni, me'a 'e taha ke 'oatu ke ke, he 'oku 'ikai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i tokoni pē Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva pē ho'o me'a, ka u ki'i 'oatu 'a e ki'i me'a ko eni 'Eiki Minisitā ke me'a ki ai. Na'e anga fēfē hono fakahū 'a e kau Siaina ke nau kau 'i he vahe ko ē me'a 'a Kanokupolu? 'Oku ke mea'i 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke kau 'a e potungāue ni ia 'i he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a 'oku mau kole atu ai ke tuku ho'omou fokotu'utu'u 'a e 'ū fakanofonofa kae 'oange ki he ma'u tofi'a ke ne fai 'a e fakanofonofa he ko ia na'a ne foaki 'a e kelekele.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki 'oku kei toe 'a e taimi 'a e 'Eiki Minisitā 'osi pē 'a e taimi pea 'oatu ha faingamālie koe'uhi ke mou me'a hake ai...

Veivosa Taka: Ko ia ko e 'uhinga ia 'oku ou me'a hake ai, fokoutua hake ai Sea.

'Osi tali ke totongi Pule'angá ngaahi tohi mo'ua fekau'aki mo e vai & 'uhila

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō ka u hoko atu ai pē au 'i he ngaahi me'a na'e paasi 'i he komiti ko eni 'o kau ai 'a e Fakafofonga 1 'o Tongatapu pea mo e Fakafofonga 5. Ko e ngaahi fakamole kotoa pē 'o fekau'aki pea mo e vai pea mo e 'uhila, 'e fakahū mai 'a e tohi mo'ua 'a e ngaahi kautaha langa ki he Pule'anga ke totongi pea 'oku 'osi tali ia.

Ko e me'a fekau'aki pea mo e tanu mo e faliki 'o e ngaahi fale ko eni mo e tata 'o e sepitiki pea mo hono toe tanu faka'osi hūfanga 'i he fakatapu, 'e totongi mo ia. Pea ko e kongā lahi 'o e 'ū ngāue ko eni 'oku fai pē ia 'e he ngaahi kautaha 'aki 'a e me'a, laumālie lelei ke nau foki mai mo e me'a pē ia 'oku 'osi tali na'e mahalo na'a mou me'a hifo pē 'i he tohi tangi ko e *supplementary* pē ko e *variation*.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku ou fakatokanga'i koe'uhi ko 'etau taimi, kapau 'oku mou laumālie lelei ke tau hoko atu ai pē. Me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku kei toe ho'o taimi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Ko e ngaahi me'a ko eni Sea 'oku 'osi tali pē ia, pea na'e 'osi fai pē 'e he Pule'anga ia 'a e tanu ko eni mo e ngaahi me'a ko eni ia ki he ngaahi fale kehe. Me'apango ia koe'uhi ko e ngaahi kongā 'o e ngaahi fale 'oku, na'e 'ikai ke nau kau ai ka 'oku 'osi fakangofua atu 'e he komiti ni, komiti ko eni na'e ...

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fakangofua mai he Feitu’una ke fakafoki mai e me’a ko ení ke totongi Sea.

Ko e me’a hono tolú Sea ko e, ko e peseti ‘e hiva ko eni ko ē ‘oku lave ki ai ‘a e lipootí hono fakalelei, ‘osi, toki kamata hono totongi ‘ona mei Falepa’anga Sea.

Fehu’ia peseti ‘e 9 totongi ki he kau *contractor*

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Minisitā ka u fehu’i atu pē he kongá ko ia ‘oku ke me’a mai ki ai. Peseti ‘e hiva, hā e me’a ‘oku hanga ai ho’o potungāué ‘o ‘ai e mātu’a ko eni ‘oku nau ō ko ē ‘o fakamo’oní, ‘ai e fo’i *stamp* pea, pea hala ‘olunga pea fakamo’oni e kakaí ‘i lalo. ‘Oku fakatu’utāmaki ‘Eiki Sea he ‘oku ‘ilo pē ‘e he ni’ihi mahalo, na’e toki tukuange e me’a ko ení he Falaite uike kuo’osí. Ko e ongo taha kia nautolú he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ko e hā ko ā e me’a ‘e tohi ‘i ‘olunga kae talamai ke nau fakamo’oni ‘i laló.

Ko u kole atu ke tuku he ‘oku ‘ikai ke mea’i he kau Fakafofongá ka ko au ‘oku ou lave’i lelei e ‘ū me’a ko ená. Pea fakamolemole Fika 7 na’a pehē ko ha talanoa faka, ko e ‘ilo kavá ko e me’a lelei he te ne tākaki. Taimi ‘oku ō ko ē kemipeini ai ‘oku mou me’a ange ki he ‘ilo kavá. ‘Oku omi e mātu’a ko ení ‘o ‘omai kiate au e fakamatala mo’oni mo totonu ‘o fēkau’aki mo e me’a ko ena ‘oku ‘ai ‘o fakamo’oni e kau peseti ‘e hivá. Ke mea’i na’e me’a mai e ‘Eiki Palēmiá he uike kuo’osí kuo ‘osi ‘oange e peseti ‘e hivá, ‘ikai. Na’e toki ‘oange he Falaite uike kuo’osí. Tokanga ‘aupito ‘aupito ‘Eiki Minisitā ke ke lea mo’oni ...

Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki he peseti ‘e hiva

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea e Fakafofongá pea tuku mai pē ‘eku taimí Sea koe’uhí ‘e lava ai pē fakatonutonu. Ko e, ko e peseti ‘e hiva ko ení Sea na’e ‘osi tali ia he Kapinetí. ‘Ikaí ko e tali ia he potungāué pea mo e motu’á ni. Na’e tali he Kapinetí ia ‘a e peseti ‘e hiva ko ení ke totongi atu pea ‘oku totongi atu ia pea na’e toki tali pe ia he Kapinetí kimui ni mai pea ko e ngāue ko ení Sea ‘oku lolotonga fakahoko pe ia.

Sea na’e toe tali pē he komiti ko ení ke toe tu’utu’u hifo ‘a e taimi ko eni ko ē pea mo e *term of payments* ‘o e lahi ‘o e *payment* ko eni ko ē ki he ngaahi kautahá, ‘uhí ke lava ke nau ma’u ha’anau pa’anga fe’unga ke fakalele ‘aki e ngāué. ‘I he fo’i lea fakapapālangí Sea ko e *cash flow* tuku pē mu’a ke u ngaue’aki. Pea he ‘ikai ke kei hoko ‘a e *term of payments* ia kole pē Sea ke, ke fo’i *payment* ‘e nima pē ono. ‘E lava ia ‘o fakahoko he potungāué ha fo’i *payment* ‘e 10 ki he 12 ‘uhí ke lava ke momosi atu ‘a e pa’anga ko ení ke ‘alu ki he ngaahi kautahá.

Sea ‘oku, ko ‘aneafi pe ko e talanoa e motu’á ni he koe’uhí ko e taukei ‘oku ‘i ai, tatau pē pea mo e Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapú kae ‘uma’ā e Fakafofonga Fika 5. Na’e ‘i ai e ngaahi mata’ifika na’e ‘omai. Na’a mau ‘oatu e mata’ifika pe ia ‘a e potungāué pea ‘oku ‘ikai ke fufuu’i e mata’ifika ia ‘a e potungāué. Sea ko e me’a ‘oku mālie ai ‘a e mata’ifika ko ení Sea ko e mata’ifika ia ‘o e ngaahi falekoloá. Mata’ifika ia ‘oku ma’u mei he falekoloa, ko e mata’ifika fakatau eni. Ko ho ‘alu ‘o fakatau ho’o tangai sima pe ko ho’o ‘alu ‘o fakatau ho’o va’a papa pea ‘e kehekehe pē mahu’inga ia ‘o e ngaahi falekoloá Sea. Te na kehekehe pē ki

naua. Pea 'i ai 'a e falekoloa ia 'e ma'ama'a. Sea ko e ngāue ko ení ko e ki'i ngāue 'oku faingofua. Ko e 'oatu 'e he Pule'angá ho'o seniti pea ke 'alu 'o fakatau fakafe'unga ke ma'u ha'o tupu. He'ikai ke 'oatu he Pule'angá ha seniti pea ke 'alu koe ia 'o totongi e falekoloá.

Tau fakatātā'aki e fo'i 'esitimetri pē 'e taha na'e 'omai 'aneafi, 'esitimetri eni na'e ha'u pea mo e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu mo e Fakafofonga Fika 5. Ko e *total estimate* ko iá Sea 'i he *material list* na'e pa'anga 'e fitumano uaafe. 'I he fo'i 'aitemi 'uluakí pē ki he 'aitemi hono uá Sea, na'e lava holoki 'aki 'a e *total cost* ko iá 'a e fitumano uaafé 'aki 'a e pa'anga 'e fituafe. Ma'u e fituafe! Kapau kuo holoki 'aki e fo'i *item* pē ua e fu'u *item* kátoa 'aki e fituafe, Sea kuo fehu'ia hono totonú 'ona.

'I ai tokanga Fakafofonga Tongatapu 5 ki hono ngaue'aki koloa pē 'e ua ke fakafehoanaki lahi 'o e naunau mo e lahi 'o e totongi

Dr. 'Aisake Eke: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e fika ko ení. Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'a ia ko e, ko u fakatonutonu ko ē ki hení ko 'ene ngaue'aki ko ē ki'i fika pē, ko e me'a foki na'a mau fokotu'ú, fakafehoanaki ange, ko e fo'i fehu'i ko ē 'oku 'omai he tohi tangí, ko e hā e totongi totonu 'o e falé? Fale piliki, fale papa mo e fale fungavaka. Sai ko e me'a ko ē 'oku 'omai he Minisitā na'a mau kamata 'aneafi fakafehoanaki. Pea ko e me'a 'a e Minisitā 'oku lave pe ia ki he ki'i 'aitemi 'e ua. Na'a mau faka'amu tautolu fakafehoanaki kátoa, mau ma'u ko e hā e kátoá, 'i he lahi 'o e *material* pea mo e lahi 'o e totongi pea mau fakahoa ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu.

Dr. 'Aisake Eke: Ko 'ene me'a ko ē 'oku ne fai ko ē he ki'i 'aitemi 'e ua ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku ne taki hala'i.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Pea ko 'eku faka'amu ia ko ē ke, te ke 'omai ko ē me'a ko ená mahalo 'oku peseti pe ia, si'i he peseti 'e taha.

Veivosa Taka: Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Tongatapu 5 ko e fakatonutonu. ...

<002>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea: ... Ko e 'Eiki Minisitā, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tuku pē mu'a ke 'osi 'eku taimi he te u lava ai pē au 'o fai 'eku fakatonutonu. 'E Sea ko e fu'u 'aitemi ko eni ko ē *list of items* ko eni ko ē *roles* 'oku fai atu ia he fitungofulu tupu 'i he ongo fo'i 'uluaki pē mo e ua 'elemēniti 'uluaki pē mo e ua.

‘Eiki Sea: Ko e fakatonutonu ko ē ‘a Tongatapu 5 na’a ke me’a mai pē koe ia ki he ‘aitemi ‘e ua, kapau ‘oku 72 ta ‘oku ‘amanaki atu ko hono tātaki e toenga ko eni e 70, faikehekehe lahi, ke ke me’a mai ange he tafa’aki ko ia.

Fakama’ala’ala ki he hoha’a mei he Fakafofonga Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku tui e motu’a ni ia he ‘ika ke u pehē atu ‘oku hala, ka ‘oku ‘ikai ke mo’oni. Sea ‘oku ‘i ai mo e fo’i ‘aitemi ‘e taha ‘i mui fo’i ‘aitemi ‘e taha ‘i mui na’e pa’anga ‘e 6,100, *duplicate* e ‘ū me’a ko ia. ‘Omai e fo’i me’a ko ia he *lumpsum* pea nau toe lisi mai ‘enautolu e ngāue tatau pē ia fakaikiiki. Sea ‘aki ‘a e ‘uhinga pē ko ē fanga ki’i me’a nounou. Ko e mahino pē ‘oku fehu’ia pē hala’aki ‘a e fa’ahinga tātaki mata’ifika ko eni a’u ‘o lauafe Sea ‘osi hala pē ia ‘iate ia. Te tau feinga tautolu ke fakatonutonu he’ikai ke toe tonu ia. ‘Uluaki ‘oku hala e mata’ifika, ko hono ua ‘oku fai’aki ia ‘a e laumālie hala he ko e feinga ke tau fakatonutonu e mata’ifika he laumālie ‘oku ‘ikai ke tonu.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u kole atu ki he Minisitā mu’a, kole atu ki he Feitu’una ke ‘ai ke tonu he ‘oku lotomamahi e kakai e fonua. Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie ia ‘o e motu’a ni ia koe’uhí he taimi ‘oku ou Sea Komiti Kakato ai, ka ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito taimi ‘oku tangi mai ai ‘a e kakai ‘o e fonua he Fale ni pea ‘omai e tali ko ena ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i ‘oleva hifo ‘a e Feitu’una, ‘oleva hifo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu he koe’uhí ko e toko 27 ko ē na’e *sign* he *contract* ko e kautaha pē ‘e 27. Ko e toko 93 ko eni kuo nau *sign* he *contract* ‘i he potungāue, te tau sio leva ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko. ‘Oku ‘osi *split* pē ia ‘iate ia Sea. Ko e peseti eni ‘e 30 ‘oku tau talanoa ki ai. Pea ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea ‘a e fo’i ‘imisi ‘oku ‘ai ke ‘ave’aki ‘a e Pule’anga kitu’a mo e motu’a ni pea mo e potungāue pea mo e kātoa e kau langa ‘i Tonga ni. Ko e fo’i ‘imisi ta’e’ofa. Ko e ‘imisi ‘oku ‘ikai ke ‘ofa.

Lord Tu’ilakepa: Sea ke mea’i Fakafofonga ‘e ‘Eiki Minisitā ho’o me’a ‘oku ta’e’ofa ‘a e Feitu’una he si’i kakai ‘o e fonua ‘oku nau tangi mai. ‘Omi he founa totonu pea me’a atu mo e ni’ihi lelei he Fale ni ke nau tokoni ki he Feitu’una, ko u kole atu ki he Feitu’una ke ke ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakamolū hifo pē kae lava ‘o ‘ai e me’a ko eni ‘a e si’i ni’ihi ko ē ‘oku nau faingata’a’ia.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e mata’ifika ko eni ‘oku mau talanoa ki ai Sea mau *agree* kotoa ki ai, ko e Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu 1 *agree* ki he me’a ko eni ‘oku ou talanoa ki ai. Ko e Fakafofonga Fika 5 ko eni ‘o Tongatapu na’e *agree* ki he me’a ko eni ‘oku ou talanoa ki ai. ‘Oku hala e mata’ifika, pea ko ‘ene fehu’ia pē mata’ifika ko ia Sea.

Hoha'a ki he tō kehekehe e lahi & totongi 'o e ngaahi naunau langá kau contractor

Tevita Puloka: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē. Ko e me'a ia, ko e mata'ifika na'a mau 'omai 'aneafi na'a mau *agree* ki ai, mata'ifika na'e nofo mo e potungāue na'e 'i ai. Na'e ua 'a e mata'ifika na'e nofo mo e potungāue. Mata'ifika 'a e potungāue pē, mo e mata'ifika 'a e kautaha langa. Na'e fitu mano tupu 'a e mata'ifika 'a ē na'a mau tānaki mei he kau tohi tangi, ono mano tupu 'a e mata'ifika na'e 'ohake pē 'i he lisi tatau mei he potungāue. 'I ai leva 'a e kautaha 'e taha na'e 4,8000.00.

Ko e 'uhinga 'eku talanoa ko eni ko e totongi pē eni 'o e *material*. Ko e taimi ko ē na'e tō kehekehe pehē ai. Ko e me'a pē na'e 'osi, na'a ku faka'amu ki ai, 'o hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Na'e 'i ai 'a e kautaha 'e taha na'a nau hū 'enautolu 'a e *ready-mix* mei he kautaha 'oku 'ikai ko ha kautaha *ready-mix*. 'A ia na'e pa'anga ia 'e 920 ki he *cubic meter*. Na'e 'i ai e kautaha 'e taha na'a nau langa 'enautolu kau pē he tohi tangi 'a e fale 'e taha na'a nau hū hangatonu 'enautolu 'a e *ready-mix* mei he kautaha ia na'e 560.

Faka'amu ha faingamālie ke fakataha mo e kau contractor

Ko e taimi ia ko ē na'a ku faka'amu ai ke fai ha ta'utu 'a e motu'a ni pea pehē ki he tu'unga mātu'a ngāue na'a ku lele 'o kole mai mei he kautaha 'e taha 'oku nau ma'u e ako mo e naunau tatau ke mau ta'utu mu'a 'o 'uluaki sivi 'a e lisi ko eni 'a ē 'oku ui ko e *BOQ* ke mau 'uluaki felotoi 'i he lahi 'o e *material* pea mei ai leva te mau felotoi 'i he lahi, 'i he totongi. Hangē ko eni he 'ikai ke mau ngāue'aki e totongi 920 te mau sio ki he ngaahi kautaha *ready-mix* kehe na'a mo e faka'avalisi 'o 'enau totongi. ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Tevita Puloka: ... Ko e ngāue ia 'oku fu'u fakatekinikale 'aupito 'aupito he na'e 'i ai pē mo e ngaahi mo e lisi 'e taha mei he kau tohi tangi. Na'e 'i ai e vakai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā kae pehē ki he tokotaha ko ia he *PMU* na'e 'i he fakataha. Na'a ne pehē na'e 'ikai tonu ke kau ha *material* pehē ai. Ko e 'uhinga ia 'oku faka'amu ai 'a e motu'a ni pea 'e ui mai mo e kau contractor ko ia, ko e hā na'e 'asi ai e *material* ko ē 'i ho'o lisi na'a ke 'omai ki he motu'a ni. Ko e fakatonutonu ia 'oku toe ke fai. Pea mei ai 'oku tonu ke mau felotoi. He ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke toe kikite'i. Ko e me'a na'e hoko ko e me'a na'e fakatau pea kuo tu'u e fale. 'O a'u pē 'emau, 'a e feme'a'aki 'a e komiti ke mau toe a'u pē 'o sio ki he ngaahi fale pē ko e mo'oni na'e 'ai 'a e me'a ko ia. 'Oku 'ikai ke kovi ko e founga pē ia.

Ko e founga pē ia ko e me'a ia 'oku toe ke fai 'a e felotoi ki ai, he 'oku ou hoha'a au he fāmano valuafe 'a e contractor 'e taha 'ene *material* kae fitumano 'a e tokotaha. 'Oku 'ikai ke tonu ia ke na fu'u faikehekehe pehē. Pea ko e 'uhinga ia Sea e ngāue ko eni, kuo 'osi fai pē femahino'aki ia mo e 'Eiki Minisitā 'anenai kuo pau ke fakakakato e ngāue na'e 'osi mea'i pē 'e he komiti 'aneafi ke fakakakato. Mālō.

Fehu'ia faikehekehe lahi he \$72000 mo e \$48000

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko 'eku fehu'i atu. Ko e ngaahi fika ko eni 'oku tuku mai 'e Tongatapu 1 'oku ke fakapapau'i ko e me'a ia na'e hoko 'i ho'omou fakataha 'aneafi? 'A e faikehekehe lahi ko eni he fitumano uafe mo e fāmano valuafe mo e onomano tupu?

Tali ki he hoha'a fekau'aki mo e \$72000 mo e &48000

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fitumano uafe ko e, ko e *actual cost* ia pē ko e totongi mahino ia 'i he kautaha na'e fakahū ange pē ia 'e Tongatapu 1 pea mo Tongatapu 5. Ko e fāmano toluafe Sea ko e mata'ifika ia 'o e kautaha 'a e tokotaha na'a ne langa 'a e fale 'o ma'u ai 'ene sēniti 'ana. Ko 'ene *list material* ko ia Sea na'e fāmano uafe pē ia. 'Oku tele ofi ia Sea 'i he 'esitimeti 'a e potungāue. He ko e me'a 'oku, kātaki pē ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e 'esitimeti ko eni 'a e potungāue fakatatau ki he fakamatala 'a Tongatapu 1 'oku ofi ia 'i he onomano tupu. Ko eni 'oku ke me'a mai koe ia 'oku ofi ange ia ki he *contractor* 'e taha na'e fāmano valuafe.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e mata'ifika 'a e potungāue Sea *to be exact* ko e nimamano toluafe te'eki ke tānaki atu ki ai 'a e peseti 'e 7 ko eni ko ē 'a eni na'e fai'aki hono fakaivia 'a e ngaahi kautaha. Peseti 'e 9 ko eni ko ē fakaivia 'a e ngaahi kautaha.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā kātaki pē. Ko e me'a ko eni ko e me'a fakatekinikale 'oku tau tālanga'i 'i Fale Alea. Ko e fale fa'u lao eni Hou'eiki. Pea ko e 'uhinga pē 'oku tau tālanga'i ai e me'a ko eni he na'e 'omai e tohi tangi ke tau me'a ki ai. Ko u tui ko e me'a fakapotopoto ke tau faka'ilonga'i fakatokanga'i e lipooti 'oku fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā ka tau kole ki he ongo Fakafofonga ke hoko atu e ngāue ki he me'a ko eni he 'oku te'eki ai ke mahino ho'omo *benchmark*.

Fokotu'u fakatokanga'i Lipooti Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 8/2022 pea hokohoko atu ngāue Pule'anga & Fakafofonga Kakai Tongatapu 1 & 5

Mo me'a mai 'oku te'eki ke kakato ho'omou ngāue te'eki ke mou felotoi ki he mahu'inga totonu 'o e fale ko eni 'oku langa pē ko e fale piliki, fale papa pē ko e fale fungavaka. 'Oku mou kei tō kehekehe pē ho'omou feme'a'aki. 'I he'ene pehē Hou'eiki te u fokotu'u atu tau fakatokanga'i e lipooti 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Fale, pea 'oku ou fokotu'u atu ke hoko atu 'a e fetalanoa'aki fakatatau ki he fiema'u ko eni 'a e kau tohi tangi. Ke tau faka'apa'apa'i pē mo faka'atu'i 'a e fiema'u 'a e ni'ihiki ko eni 'oku tangi mai ki he Fale ni ke hoko atu kae toki fai mai ha lipooti 'i he foki mai 'a e Fale pē ko e fe pē taimi te tau toe fakataha ai. Tongatapu 5.

Kole ke liliu Lipooti mei he Sea Komiti Ngāue ki he Tohi Tangi ki he Lipooti 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi e ngāue fekau'aki Tohi Tangi Fika 8/2022

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea pea pehē 'a e tapu ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea ko u poupou atu. Ko u kole pē faka'apa'apa lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā 'oku, mālō e ngāue. Pea 'oku ou kole atu pē mu'a ki he lipooti 'ai pē ia kātaki ko e lipooti pē ia 'a e 'Eiki Minisitā Potungāue Ngāue 'oua mu'a ke 'ai ia, ko e, ko e, 'oku 'asi, 'oku, ko e lipooti 'oku ha'u pea mei he Sea 'o e Komiti Ngāue ki he Tohi Tangi. Ko 'eku kole pē ia kapau fakamolemole pē koe'uhi ke

mahino ko e lipooti mai pē eni ia ‘a e potungāue. Ka ‘oku ou pou pou atu Sea ke mau foki he ko e me’a foki ia ‘oku te’eki ke, ‘i ai e me’a ‘e 2 ‘oku te’eki ai ke mau lava kakato.

‘Uluaki hangē ko e ngāue ko ia kuo mau fai ke fakafehoanaki ko e hā ko ā ‘a e mahu’inga totonu e fale? ‘Uluaki ia, ua, pea mau fakataha mo e kau *contractor* te’eki ai ke fai ‘a e fo’i ngāue ia ko ia. Ko e ki’i me’a si’isi’i ‘aupito eni. Ko u tui ko ‘emau a’u mai ko ia ‘oku mau ‘osi ‘ilo ‘emautolu e fika pea mau fakataha, ko u tui ko e, kapau ‘e ki’i liliu pē ki ai mau foki pē mautolu ...

<008>

Taimi: 1525-1530

Dr. 'Aisake Eke: ... uike ni ‘osi. Fakafoki mai kuo lava e me’a pea ko ‘eku kole pē ia 'Eiki Sea ki he me’a koe'uhī ko e hā e ‘uhī ka ko ‘eku kole pē ia mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 1 me’a mai pea toki tuku ange faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘omai ha’ane tali ki ai.

Tevita Puloka: Sea ‘oku ou, ‘oku ou faka’amu pē ke fakamahino pē mu’a he Fale ni pea pehē ki he Pule'anga ‘o hangē pē ko e me’a na’e me’a ‘aki he ‘Eiki Minisitā ‘anenaí. ‘Oku ‘ikai ‘aupito pea ‘e ‘ikai ke fai ‘aki e laumālie e ngāue ko eni ha taaufehi’a. Mole ke mama’o. Ko e fai pē eni ‘i he tokoni mo e taukei Sea ko e ‘uhinga ko e fiema’u ho Fale. He ‘ikai toe si’i ai pea ‘ikai toe lahi ai mālō.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu’una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u fokoutua hake pē au Sea ki he fokotu’u ko ē ‘a e Feitu’una. Mahino pē Sea ‘o hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 1 ‘oku tau ‘i he Fale ni ‘i he laumālie tatau ke tau tokoni ki ha kakai ‘oku nau fiema’u e tokoní. Pea ‘oku ou tui Sea ko e feitu’u pē eni ‘oku tangi mai ki ai e kakai ‘o e fonua. Pea hangē ko e feme’a’akí ‘oku kei ‘i ai e ki’i ngāue ia ke fai Sea ke fai hano fakalelei’i kae lava ke fiemālie ‘a e ongo tafa’akí. Pea, ko e taha ‘e Sea e me’a ‘oku ou fie fakamahino na’e kau foki Sea hono ‘omai ‘a Tongatapu 1 ‘oku ‘i ai ‘ene taukei, Tongatapu 5 ko e Minisitā Pa’anga Mālōlō ke kau he alealea ko ‘eni mo e kau *contractor* ke ‘oua ‘e hanga ‘e he Pule'anga ‘o ngaahi kovi’i nautolu. Na’e ‘uhinga hono ‘omai ke ne lava ‘o *facilitate* fakalelei he kapau ‘e tuku mai ki he Pule'anga ‘e hoko ‘a e ngaahi me’a ia ko eni na’e fai ki ai e talanoa Sea.

Fokotu’u ke hoko atu ngāue potungāué ‘o ka mahino ola lipootí pea toki lipooti pē ki he Falé

Pea ko e tñaki atu ‘eku fokotu’u Sea ka ‘osi e fepōtalanoa’aki ko ení ‘a e Minisitā ‘o e potungāue mo e kau *contractor* pea mo e ongo Fakafofonga ko ení ‘o nau fiemālie ki ha me’a, fakahoko ia he potungāue. ‘Oua te tau toe, toki lipooti mai pē ki he Falé 'Eiki Sea he ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘o ‘ilo e tu’ú pē ‘e toe ava ‘a fē ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘a e *issue* ia ko eni ke *address* ke fakapapau’i he ‘oku tau ‘alu atu tautolu ki he ngaahi taimi ‘oku lahi mo’umo’ua ko e teuteu e ngaahi teu e Kilisimasi mo hono ngaahi fatongia. ko e faka’osi ta’u ko e ‘aho lotu. Ka kapau ‘e lava pē ia ‘i he uike ni pē ko e uike kaha’ú pea hoko atu e potungāue ia mo ia Sea kae toki lipooti mai pē ha taimi ‘e foki mai ai ‘a e Falé kae ‘oua te tau tali e ngāue ke tu’u ai

kae toki fai e Falé pea tau toki foki mai. Ko ia ‘e Sea ‘a e ki’i fakahoha’a pea mālō e ma’u faingamālie.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakamālō atu Sea. Fakamālō atu ki he fokotu’u fakakaukau ko ia ‘o lava ‘o lau e Lipooti ‘a e Pule'anga mo e potungāue kae lava ke tau sio ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a lelei ‘e ‘asi mai mei ai.

Sea ko e fakahū mai e lipooti he ‘aho ni ia ko e talangofua ko e talangofua hono fakahū mai he na’e tu’utu’uni ‘a e Feitu’una ke fakahū mai.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu atu mu’a e ‘Eiki Minisitā fakamolemole ‘Eiki Minisitā. Ko e Lipooti pē eni ia ‘a e Feitu’una fakamolemole. ‘Oku ‘ikai ke ke me’a hake ki he me’a atu ‘a e Fika 5 kole ke to’o e ‘Ulu’i Tohí, te’eki ke ‘omai e lipooti ko ē ‘a ē na’e, ‘o fiema’u ‘e he Fale ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ongo Mēmipa.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i me’a hifo Fakafofonga he ‘oku ‘osi mahino e tu’unga ‘oku ke kau ki he Pule'anga.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko u kole ki he Fakafofongá Nōpelé ke fakamolemole ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lipooti heni ‘e hala. Ko e Lipooti eni ‘a e Pule'anga na’e tu’utu’uni ko e ‘uhinga hono ‘omai he ‘aho ni ko e tu’utu’uni ‘e he Fale ni ka ‘oku te’eki ai ‘osi e ngāue ko e me’a ia ‘oku ou fakatonutonu atu Sea. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ke me’a ki hē Sea pea toe ‘ange’ange ē toe ta’emahino mo e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko ha Minisitā e Feitu’una ke ke tu’u mai ‘o fakatonutonu e motu’a ni. Ko e Pule'anga ‘oku totonu ke tau tokoni kia nautolú kae lava ke fakahoko e me’a ko ení. ‘Osi me’a mai he ongo me’a ‘e ua ko eni Fakafofonga kole mai ke to’o e ‘Ulu’i Tohí pea ‘ai ke ‘oua, ko naua na’e kaú ko e ‘ū fika ko ē na’e me’a ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko u ki’i fie fakatonutonu atu e Fakafofonga Nōpele Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea ke tau, ke fakapapai’i mu’a Sea ‘o fakama’ala’ala, na’e ‘ikai ko ha komiti eni ia Sea ke ‘omai ha lipooti pea mei he komití. ...

<009>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... Na’e fakafoki mai ngāué ki he Pule’angá kae fakakau mai ‘a e Fakafongga ko ē Tongatapu 1 mo Tongatapu 5 ko e ‘uhingá ke taimi, ‘e fai e fetalanoa’akí he’ikai ke ‘i ai ha faingamālie ke ngaahi kovi’i ‘e he Pule’angá ia ‘a e kau *contractor* ko ē ‘oku ōmaí. Pea ko e lipooti ko ē ‘oku ‘omai ki he Falé ni Sea ko e lipooti ia meí he Pule’angá. He’ikai ke ‘i ai ha lipooti ia ‘e ‘omai ‘o kau ai e ongo Fakafongga ke pehē te nau fili e Sea. Ko e Sea eni ‘etau komiti ko eni na’e fili ‘e he Fale Aleá.

Na’e fokotu’u ‘e Tongatapu 4 ke ‘ave ki he Komiti Sosialé, ‘a ia ko e komiti, kapau na’e ‘ave ki ai ‘e ha’u e lipooti ia meí he komiti ko iá. Ko e lipooti eni ia ‘a e Pule’angá ka na’e kau ‘a e ongo Fakafongga ko eni ‘i he feme’a’aki mo hono talanoa’i ‘a e tohi tangí. Pea na’e te’eki ai ke tu’utu’uni e Falé ni Sea ke ‘ave ki ha komiti. Ke ha’u e lipooti ko iá meí he komiti. Ko e lipooti eni ‘a e Pule’angá ka na’e ‘i ai e kaunga ki ai ‘a e Fakafongga Tongatapu 1 mo Tongatapu 5.

Ko e fakama’ala’ala pe ia Sea pea ko u tui Sea ‘oku mahu’inga ke ma’ala’ala e ‘īsiu ko iá ka tau lava ‘o hoko atu ‘etau fononga ‘i he ‘īsiu mahu’inga ko eni he ‘oku tatali mai kau tohi tangi ko eni. Pea ‘oku ‘i ai e kole meí he Pule’angá ‘i ai ha faingamālie ke faka’osi ‘a e me’a ko eni kuo ‘osi tau pehē pe tautolu kuo ‘osi, meimei toka’one fo’i ‘isiū ia ko eni Sea. Ki’i taimi pe ‘oku fiema’ú kae lava ke fiemālie kau Fakafongá, fiemālie kau tohi tangí pea tokoni mai mo e Pule’angá ke fakakakato e fatongia ko ia Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

‘I ai tokanga ke fakatokanga’i e makatu’unga tefito ‘o e tohi tangí

Paula Piukala: Tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipá. Sea ko u tu’u pe ke u hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e palakalafi 3 Sea, ‘a e makatu’unga. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai he na’á ku fifili pe na’e anga fēfē ha’u ‘a e Pule’angá pea mo e fo’i *amount*.

‘I he palakalafi 3 ‘oku pehē ai, hili hano langa ‘ahi’ahi, *pilot houses* ‘e he potungāué ha ngaahi fale ‘e 7. Na’e ma’u e fakafuofua lelei ki he lahi mo e mahu’inga e koloa mo hono langá ki he ngaahi aleapau langa fale fo’ou. Ko e makatu’unga lelei ia Sea ko e ‘uhinga ‘eku fie fakatalanoa ki ai he ‘oku ou manavasi’i na’a a’u ki ha tu’unga kuo feongoongoi e tama teká mo e tama tā.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku lave ki hē ke ne hanga ‘o lī taula kia kitautolu ‘a e falala na’e ‘osi fai. Ko ‘eku toki hanga pe ‘eni ‘o lave’i hono lau e lipootí he ‘ahó ni. Ta ko ē na’e ‘osi fai e langa ‘ahi’ahi ‘e 7 ‘o ma’u ai e fakafuofua lelei ki he mahu’inga ‘o ha fale ‘e langa.

Ko u fie taki mai e tokangá ki he makatu’unga tefito e tohi tangí Sea na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e *price*. Ko e makatu’unga tefito ‘o e tohi tangí ko ‘enau fakahoko e ngāue kehe ange meí he *contract*, ‘a e ngaahi kautaha pē langa ‘i Masilameá. ‘Ikai ko e kātoa fakalukufuá, ngaahi kautaha pē langa ‘i Masilameá na’a nau fakahoko ai e ngaahi ngāue mavahe ‘oku ‘ikai ke ‘i he konitulekí. Pea na’e ‘ikai ke *compensate* kinautolu tupunga ai ‘enau ta’efiemālié.

Ka ko u sio hifo he palakalafi 10 Sea ‘a e tali ‘a e Minisitā kuó ne ‘osi vahe’i ai e tahamano hivaafe, silini lahi ia Sea. Pea ‘oku nau toe tukupā te nau totongi mo e ‘uhila mo e vai, ko e me’a ia na’e makatu’unga ai ‘a e tohi tangí Sea.

Ko e konga ko eni ki he *price* ‘oku ou lau hifo he palakalafi 4 ‘o e peesi ‘o e tohi tangí, peesi 2 ‘o e tohi tangí konga ki muí ko e *issue* ia ko ē *Bill of Quantity* na’e toki *raise* ia ‘e he kautaha *supplier not the contractors*, ‘ikai ko e kau *contractor*. Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku hoha’a ‘e Sea na’a tau hanganoa kae feongoongoi e tama teka mo e tama tā. ‘Oku a’u ki he fo’i mōmeniti ko ení ‘oku ou falala ki he makatu’unga na’e ‘uhinga ai fo’i fika ‘a e potungāue ko ení.

Ka koe’uhi kuo nau ‘osi hanga ‘o faka’atā mai ‘a e peesi ‘a e palakalafi 10 ke muimui’i mu’a ia he hoko atú he ‘okú ne *address* ‘e ia ‘elito e me’a e tohi tangí. Ka tau tukuange ke hokohoko atu ‘enau ngāue ki aí.

Mateni Tapueluelu: Sea, ke u ki’i tokoni pe mu’a ki he Fakafofongá ‘uhingá ko e me’a ‘oku me’a mai aí. Ko hono ‘uhingá ko e tohi tangí ko hono tefito’i kaveingá ‘oku hiki ‘uli’uli mo hinehina ‘o pehē, Tohi Tangi ke toe hiki hake ki ‘olunga ...

<010>

Taimi: 1535-1540

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e mahu’inga ‘i hono langa fo’ou ‘o e ngaahi falé na’e uesia tamaki ‘i he puna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai ke fe’unga mo e hikihiki ‘o e mahu’inga ‘o e totongi koloá.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e *title* ia e tohi tangí Sea.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonú na’e ‘osi tñaki atu e peseti ‘e hivá ke ne *cover* e fo’i konga ko ē. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ‘ikai ke u ‘ilo au pe ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonú he ‘oku *confirm* mai ko e mo’oni ‘oku ‘i ai e tokanga ki he hikihiki e totongi ‘o e koloá, ke fakakau pe ia Sea ‘i he tokanga ‘a e Falé. Na’a nau tokanga mai nautolu ki ai, ko e *title* ē tangí. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oku mālie ‘aupito e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá pea ko ‘ene fakatonutonu pe ia ko ‘ene fakamanatu ki he Fakafofonga Fika 7. Ka ko u faka’amu pē ke mahino ki he Hou’eiki Minisitā, mou hanga ‘ai mu’a ke ‘oua toe ‘omai me’a ki he Fale ko ení. Ko e lahi ko ē ho’omou ‘omai e me’a ko ení, ‘e pau ke hoha’a ‘a e kau Fakafofongá mo e Hou’eiki Nōpelé koe’uhi ko e kakai e fonuá. ‘Oku lahi e me’a ia ‘oku hokó ka ‘oku, ko u pehē ‘Eiki Sea fai ‘aki pē ā ho’o tu’utu’uní pea ‘ai e fokotu’u ko ē ka tau fakanounou. Ka ko u kole atu pē ke mou tokanga Hou’eiki Pule’anga.

Ko e, ko e founa ngāue anga ko ē ‘etau mahení ‘Eiki Sea, ka ‘oku ‘i ai ha ngāue hangē ko e me’a ko ē na’e, founa, ko e fale ‘e fitu na’a nau ‘aí. Pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu ko e hā e founa na’a nau ngaue’aki ai ia pea fokotu’u mai leva e fo’i fika ia ko e fitumano tupu pē valumano pe ofi ki ai. Tukuange ki he tangata ngāue ke ‘alu atu ‘o ne ‘ilo ‘a e me’a ko ē ke ne fai pea toki fai e pití ai. Pea mou, ‘osi hanga pē ‘emoutolu ‘o fakangata mai e fo’i fiká ‘o ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie, ‘a ē ko ē ‘oku hoko ko ē he taimi ní.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpelé. Sea tapu pea mo e Feitu’una Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Sea ko e, ko e me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki he

Nōpelé, na'e fai e felotoi 'a e kautaha langá pea mo e mahu'inga ko eni ko e valumano nimaafe. Na'a nau felotoi ki ai Sea pea ...

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Na'e toki hikihi e koloá ia 'e Sea pea makatu'unga mei ai e tohi ko eni he hikihi 'a e koloá.

Lord Tu'ilakepa: Ka u tokoni atu pē ki he Feitu'una. Ko e fo'i me'a ia ko é 'oku fai ko ē lotomamáhi. Ko e me'a atu e si'i kakai 'e ni'ihi ko eni 'a ē 'oku mou 'ohake 'i he Fale ni 'osi 'i ai e fo'i fiká ia pea nau 'alu atu pē 'o fakamo'oni. Ko e me'a ko ē na'a ku ongo'i tahá ko e me'a 'oku 'ohake he Fale ni ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Tukuange mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ke mau, tukuange ke mau lave atu he 'oku hangē ha'o feinga 'au ke ha'iha'isia e kau Mēmipa.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Nōpelé.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko u tokanga pē au Sea he 'oku 'i ai e kakai 'oku nau fanongo mai. Sea tapu mo e Feitu'una. Sea ko e, me'apango ko e, ko 'etau talanoa'i eni e kakai e fonuá Sea. Pea ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí 'oku hangē 'a e *project* ko eni ko ha *project* 'oku 'ikai ke 'ofa. Mole ke mama'o e fa'ahinga fakakaukau ko iá mei he kau Mēmipa 'eiki ho fonuá 'a e Fale ni Sea. Ko e *project* ko eni na'e taumu'á ke fakaivia kinautolu. Pea na'e 'oatu mo e falala, falala fu'u pea na'e 'ikai ke 'i ai ha *security* 'e taha na'e foaki ke nau omai 'omai.

Ko e pa'anga ko eni Sea ko e valumano nimaafē ko e fu'u pa'anga lahi. 'I hono tātanaki kinautolu Sea ko e pa'anga 'e 31 miliona, 31 miliona Sea. Pea ko e pa'anga ko iá 'oku 'i ai e 'amanaki 'e nofo 'i Tongá ni. Pea ko e, ko e *joy* ko ē ko e faingamālie ia 'o e ngāue ko eni Sea ko e 'osi 'a e Falaite kotoa pē, 'oku 'i ai ki'i kau leipa 'e toko valu te nau 'alu ki 'api mo e taki pa'anga 'e 500. 'Oku 'ikai ke nau ngāue fakapule'anga kinautolu ia. Ko hai 'ia nautolu ia na'e 'ikai ke ako a'u 'o foomu ono, foomu fitu. Ko e kauleka ko eni Sea 'oku tonu ke 'asi mai ai e 'imisi 'o e 'ofá.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e 'Eiki Minisitā. 'Oku malie'ia ma'u pē ho'o ha'i 'a e Fale ni 'aki 'a e 'imisi 'o e 'ofá. Ko hono fakanounou pē 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu, te ke fiemālie ke 'alu atu e 'Atitá 'o 'atita'i e me'a ko ena 'oku lolotonga fai he taimi ni?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e 'Atita ia ko e me'a ia 'a e Pule'angá 'e fai pe ia. 'E Sea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'atita'i ia he taimi ni.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ta'emahino ki he Feitu'una ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e 'Atitá ia 'e fai fakata'u ia 'oku 'atita'i e ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā 'oku lava pē 'o kole ki he Sea 'i he me'a ko eni ke 'alu e 'Atitā 'i he malumalu 'o e Seā ke 'atitā'i 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai e hoha'a e tohi tangi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e Pule'angá ia ki ai. 'Oku ke mea'i e mafatukituki e me'a ko iá he Fale ni pe 'ikai. Tuku ho vilita'e'unuá ka ke tokanga mo ke fanongo ki he kau Fakafofongá he 'oku mahu'inga e me'a ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku nau 'oatu ma'a e kakai 'o e fonua. 'Oua 'e tala 'a e 'ofa he 'oku faifai, he mahalo ko e ni'ihi ko eni 'oku nau 'ofa lahi taha. 'Oku mou mea'i kapau te u kau 'i he me'a ko eni 'i he malanga fakapolitikale te mou toe loto mamahi mai kiate au. Pea te mou uesia ho'omou me'a 'anga. 'Ai 'o tali fakalelei 'o fakapapau'i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. 'Oku ou ki'i tokanga atu au ki he fakailifia 'a e 'Eiki Nōpele.

Piveni Piukala: Sea kau ki'i fakatonutonu atu ki he Nōpele. Ko e fa'ahinga *attitude* eni Sea 'oku ou 'uhinga ai 'eku fokotu'u 'i he uike kuo 'osi, tuku e 'ai mo e fakailifia'i talamai 'a e poini kae fakanounou.

Sea 'oku ou fie 'ohake 'a e me'a ko eni, ko e fale 'e 250 na'e 'osi *sign* 'e he ngaahi kautaha ko eni, fale pē 'e 45 'oku 'osi. Te ta u fakakikihi heni 'i he fakatonutonu kae mokosia 'a e 'api e 205 'i tu'a 'o 'ikai ke fakahoko 'a e fatongia. Pea 'oku ou kole ki he Pule'anga Sea, 'oua te nau telinga veli ki he ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu. Ko e fakakaukau 'a'aku 'oku 'i ai 'a e lea 'a *Einstein* 'oku pehē ni 'e Sea, *education cost money*, 'oku fakamole 'a e ako, ka 'oku toe fakamole lahi ange 'a e ta'eako. Ko e 'uhinga ko ē 'a'aku Sea 'i he *situation* ko eni neongo 'a e founa ko eni na'e hanga 'e he Pule'anga 'o 'ai ke fakaivia tokua ka ko e kakai ia na'a nau talamai ke fakaivia 'oku nau mamahi. Fē leva 'a e fo'i, fē leva 'a e fo'i laumālie na'e 'omai 'aki 'a e fakakaukau 'o e fakaivia?

Tui ke hokohoko fakaivia kau langá pea hokohoko atu talatalanoa

Ka ko e 'uhinga 'o 'eku fakalave ko e ngaahi kau langa pē ko eni 'i Masilamea 'oku nau palopalema, ke fai 'a e fakaivia ko ia, ka 'oku 'osi mahino mai 'oku 'oange 'a e peseti 'e 9 'osi mahino mai 'oku 'oange mo e tahamano hivaafe, pea mo e ngaahi tokoni kehe. Kia au ko ha *way forward* ia hoko atu pē talatalanoa ia mo hono fakahoa 'o e fika, ka 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke tau *interfere, interrupt* 'i he fakahoa 'o e mata'ifika. Ko e manavasi'i 'a e motu'a ni na'a 'oku 'i ai ha felotoi 'a e tama teka mo e tama tā. 'UHINGA ai 'eku fokotu'u 'eku fakatalanoa Sea ke fakamaama anga 'etau sio, mahino 'a e tu'unga ka kapau te tau fakakikihi ai pē, 'oku ou fakatokanga'i ko e 'api 'e 205 ko ē te nau 'ifē he Kilisimasi ko eni? Kae tokoni mu'a e Minisitā hokohoko atu hono fakaivia 'o e kau langa, pea hokohoko atu pē 'enua talanoa, kae 'oua te tau fakakikihi heni he 'e 'osi angé 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e ma'u 'i he'etau fakakikihi, pē ko hai 'oku mo'oni ko hai 'oku loi, kae 'ikai ke ma'u ha me'a ia ai.

‘UHINGA ia ‘eku fakatalanoa Sea, ko e fie fakamanatu pē ki he Nōpele Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga na’e ‘omai ai ‘e he ‘Otua ‘a e telinga ‘o 2 mo e ngutu ‘o 1 ke ki’i taitaimi hifo, fanongo tu’o 2 lea tu’o 1, ka ‘oku ou sio au ‘oku lea tu’o 2 ia fanongo tu’o 1, ka ko e ‘ai na’a tokoni ‘ene fa’a ‘omai ‘a e fakakava Tonga ke tau fakalōloa.

Ko e me’a ‘e taha Sea, ‘oku ou sio hifo ki he tēpile ‘a e kau Minisitā, ‘oku puli kātoa kinautolu ia, ‘oku ou sio na’a ‘oku nau fakava’iva’inga’i ho Falé Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea. Ke me’a ki hē Sea, ko u kole atu Fakafofonga Fika 7, tau tokanga tautolu ki he Pule’anga, ‘oua te ke toe fa’a nofo ‘o fa’a fakatokanga’i au, na’a ‘osi ho taimi ngāue ho’o nofo pē ‘o fakatokanga’i au, ‘oku ke mea’i koā ‘a eme’a ko ia pē ‘ikai. ‘Oku ou fakatokanga’i ‘a e Feitu’u na ‘oku lahi ange ho’o fakatokanga’i au ho’o ‘ikai ke ke tokanga ki he’etau me’a, ki he’etau ngāue ‘Eiki Sea. Ka ko eni Sea ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ‘Eiki Nōpele kātaki me’a hifo ki lalo ‘Eiki Nōpele mo e Fakafofonga Tongatapu 7 ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku mo me’a fakafo’ituitui. Te u fakatokanga atu kia moua fakatoloua, ‘oua ‘e ‘omai ‘a e me’a fakafo’ituitui ki he Fale ni, tau me’a pē ‘i he poini mo e *issue* ko eni ‘etau ‘asenita. Tongatapu 1.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko ‘eku faka’osi eni, tapu mo e Sea, ‘oku ou tuku atu ā ki he Pule’anga ke fai ‘a e me’a ko ena. Ka ‘oku ou faka’amu pē ‘e Minisitā ke ke fai ‘a e me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai ‘a e ‘ofa ki he kakai. ‘Oku ou kole atu pē ke kau pea mo e ‘ū feitu’u kehe ‘oua pē ‘e nofo ‘i Masilamea, ko u ‘osi ma’u ‘e au ‘a e ‘ū fakamatala falala’anga pea ‘oku ou ‘osi a’u au ki he feitu’u, ka ‘oku ou tuku atu ā ki he Feitu’u na, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu mo e Sea, ko ‘eku feinga pē ke fakamahino ange mu’a ‘a e ngāue na’a mau ‘osi felotoi ki ai ke fakakakato, pea ko e ngāue ko ia ko e fatongia ‘o e motu’a ia ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke u kau au ki ha fa’ahi. Ko ‘eku ha’u ‘o feinga ke fakamo’oni’i pē ‘oku mo’oni ‘a e tukuaki’i ko eni ‘oku fai mai ‘a ē ‘oku kole ‘i he kau langá. Na’e mahino pē hono ‘ohake ‘i he fakataha na’e fai ‘a e fo’i pailate kimu’a ‘a e ngāue ko eni, ne ‘osi pailate pē ‘a e langa ia ‘o *GITA* pea mo Hāloti ‘i he Pule’anga na’e toki ‘osi, ko e ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Tevita Puloka: ... founa tatau na’a nau ngāue’aki. Fili e ngaahi kautaha ‘o ‘i ai e ngaahi kautaha fo’ou mou ō ‘o lesisita mou omai, ‘ofa atu ‘a e fo’i fika ke ke langa e fale, tatau pē tofu pē ia na’e muimui pē ai ‘a e Pule’anga ko eni.

Ko e me’a ‘a e motu’a ni ‘oku fakahoko he ‘oku ou tui mou lave’i na’e hiki lahi e koloa, pea ko e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke tau pule tautolu ki ai. ‘Ika ke pule e Pule’anga ki ai ko e ngaahi kautaha langa ‘o a’u ki he ngaahi pisinisi fakatau koloa langa. Ko hono ‘uhinga ia ko ē na’a ku faka’amu ai ke mau hanga ‘o fakatatau mu’a ‘a e lisi koloa mo hono lahi, mau sio ki he totongi he ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi fo’i totongi ‘o tautautefito ki he kau *supplier* lalahi ‘e tolu ‘i Tonga ni. Ko e lahitaha ia ‘o e hū koloa mo e ngaahi *invoice* ko eni na’e ‘omi mei he ngaahi kautaha.

Pea 'oku mau tui kotoa 'a e motu'a ni ki he taumu'a 'a e Pule'anga ki hono fakaiviva 'o e fanga ki'i kautaha iiki, 'o hangē pē ko e kautaha *association* ko eni 'oku nau fai mai e tohi tangi ko eni. Na'e fokotu'u eni he Pule'anga na'e toki 'osi pea 'i ai 'enau *association* 'o fai 'enau fili lakanga mo e 'enau konisitūtone 'o lesisita. Ko e motu'a ni Sea na'a ku 'osi fakahoko atu pē ko e palesiteni au 'o e *association* 'o e ngaahi kautaha langa lalahi. Na'e fokotu'u pē ia kimu'a 'i he ngaahi fanga ki'i kautaha iiki ko eni. Na'e 'i ai e ngaahi me'a na'a mau hoha'a ki ai 'i he Pule'anga na'e toki 'osi pea na'e fai 'emau tohi ki he 'Eiki Minisitā mo e 'Eiki Palēmia 'o e Pule'anga na'e toki 'osi ki he ngaahi tu'utu'uni na'a nau fai na'e 'ikai ke fiamālie ki ai 'a e kau mēmipa 'o 'emau *association*.

Ko u ki'i fakatonutonu atu pē Sea 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'e 'i ai pē kautaha langa ia 'i Tonga ni, na'a nau lava 'o fai e ngaahi ngāue, Pangikē 'a Māmani 'a ē ko ē na'e tala mahu'inga ki tu'apule'anga. Pea 'oku kei feinga pē 'a e ngaahi kautaha ko ia ke muimui'i 'a e ngaahi tala mahu'inga ko ia neongo hono faingata'a mo mafatukituki fakaetu'utu'uni fakangāue kae pehē ki hono me'a kavenga fakapa'anga, kae 'uma'ā 'a e mafatukituki 'o e ngaahi fatongia pea mo e ngaahi langa lalahi ko ia.

Tui 'aupito e motu'a ni ki he founga ko eni ki hono fakaiviva ka 'oku me'apango he na'e hoko e me'a na'e 'ikai ke ta pule ki ai ko e hiki 'a e koloa langa 'a ē na'a nau 'osi faka'asi mai pē pea 'oku lave'i pē ia he motu'a ni. Ko hono 'uhinga ia ko ē 'oku 'omai pea 'e tala ai pē 'oku 'i ai ha makatu'unga 'a e tohi tangi ko eni 'o fakatatau ki he hiki 'a e koloa. Pea founga pē ia 'e taha 'e lava 'o tala ai ko e fakakakato 'a e ngāue ko eni, mālō Sea.

Mālō Hou'eiki 'oku 'osi mahino kia au 'a e 'isiū ko eni te u kole atu ki he Kalake ke tau pālōti 'a e fokotu'u na'e 'osi 'oatu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e me'a pē eni ia 'oku ou tokanga ki ai koe'uhí neongo foki ko e lipooti 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā, ka 'oku te'eki ke hā ai 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ko eni 'oku fai hono fakamatala. Pea ko ia kapau te tau tali ke fakafoki pea 'oku mahino pē 'e kau mai ai ke kakato ange he koe'uhí he 'oku 'i ai e me'a mahu'inga ia heni ko e koloa.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko 'eku fokotu'u ke tau fakatokanga'i e lipooti kae hoko atu e ngāue 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 mo 1 pea mo e Minisitā tānaki mai ki ai mo e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke 'oua 'e toe fakafoki mai kae fakakakato e ngāue 'i he taimi ko ē 'oku mahino ai koe'uhí ko e 'api'api e taimi.

'I ai tokanga pe 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko 'aki e ngāue

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai, pea 'oku ou hoha'a ki ai he koe'uhí ko e anga ko eni 'o e fokotu'utu'u, me'apango 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fehu'i hangatonu ki ai. He 'oku hangehangē ia kia au ko 'eku fehu'i na'e 'ai ke fai ki ai pē 'oku 'i ai ko ā ha pa'anga fe'unga ke fai'aki 'a e ngāue ko eni. He 'oku hā mai he fokotu'utu'u ia ko eni 'oku 'i ai e kongā 'o e fakamole ia ko eni 'e fai ia 'e he ngaahi poate ka ko e fai foki ia 'i he toe hili atu ia ki he ngaahi toe me'a ko ē 'oku tau totongi 'etautolu

‘i he ‘uhila mo e vai. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi totongi ia heni ‘e fakafoki ia ki he kakai ‘i he ngaahi ‘uhinga ko eni mo e ngaahi founa ko eni ‘oku fai ko ē ki ai ‘a e talanoa.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ki‘i tokoni pē ‘ikai ko e fakatonutonu Sea. Sea ko e langa ko eni e *tsunami* ‘oku fakapa’anga kakato pē ia ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai mo e ngaahi pa’anga pē ‘oku tokoni mei muli. Ko e taki ko eni ko ē ‘o e vai pea mo e ‘uhila ...

<007>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘oku totongi pe ia ‘e he potungāué. Hangē ko e me’a ko ena ko ē ‘oku ‘asi ‘i he lipootí, ko e tahamano nimaafe ki he ‘uhilá pea fāafe ki he vai. ‘A ia ‘oku fai kātōa e ‘ū pa’anga ia ko iá, fakamole ia ko iá pea mei he potungāué pea mo e Falepa’anga. Mālō.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e pa’anga tokoni he polokalama langa

Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fehu’i. Ko e ki’i fehu’i pē ke fakama’ala’ala mai angé Minisitā he na’e ‘osi me’a ‘a e Palēmia ko e tokoni ko eni ko e langa ko eni ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga tokoni. Ka ‘oku ne me’a mai ‘o talamai ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga ke ‘ai ange ke ki’i fakama’ala’ala mai ange fakakaukau?

Tali ki he tokanga fekau’aki mo e pa’anga tokoni he polokalama langa

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki Sea ko e pa’anga tokoni ka ‘oku ‘omai ki he Pule’anga. ‘Oku ke mo’oni pē Fakafofonga Fika 7, Tongatapu 7 ko e pa’anga ko ia ‘oku ‘i he Pule’anga ka ko e pa’anga tokoni. Kehe eni ia mei he ngaahi *project ADB* Sea, tau pehē ko e *project* ko eni ko ē ‘a e *World Bank* nau ō mai pē nautolu ‘o fakalele ‘emau *project*. Ko e pa’anga tokoni ko eni ‘oku ha’u ia he founa fakaivia ki Falepa’anga fai’aki e ngāue ko eni Sea mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e *budget support*?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhinga foki ia. Ko e pehē ko ia ko e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘a e Pule’anga. Ko e pa’anga tukupau ‘a e kakai ‘oku tau talanoa ki ai. Pē ko fē pē feitu’u ko ia te ne fai e ngāue mo e totongi mo e fakamole ko ē ‘e ‘i ai ko e hili pē ki he tukupau.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne fakatonutonu atu koe ka ko ‘eku fakama’ala’ala atu pē. Ko eni kuo ‘osi tali ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e *budget support*. Ka ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga tukupau eni mei Tonga ni ka ko e pa’anga tukupau ‘a e ngaahi fonua ‘oku tokoni mai ki Tonga ni.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko ia ko e ‘ai foki ke u a’u atu ki he poini ko ia. Kapau ko e pa’anga mei muli ko e pa’anga tukupau pē mo ia. Pea ko e me’a eni ‘oku ou hoha’a ko ē ki ai. Kapau ko e pa’anga mei muli, he’ikai foki ke, kapau ko e fakafuofua ia ko e 43 miliona ko e

‘ai ke ‘omai tau pehē ko ‘Aositelēlia. He ‘ikai tafoki hake pē ‘a ‘Aositelēlia ia ‘o ‘omai e fu’u silini ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ia ‘anautolu. Hangē ko eni, ko fē pa’anga ko ē na’e ‘uluaki ‘oatu ko ia kimu’a, kuo ‘osi ‘atita’i ia? Ko fē ho’omou fakamatala ki ai ‘omai ia kae toki ‘oatu ‘a e pa’anga ko eni ‘oku mou kole ki he me’a ko eni. Ka ko hono mo’oni Sea ‘oku ‘osi ongo ki he ngaahi fonua ia ‘a e me’a na’e hoko kia kitautolu. Ka ko e anga ia ko ē ‘eku vakai ‘aku ia kapau leva te tau pehē ko e pa’anga tokoni ko e me’a tatau pē. He ko e me’a ko ē ‘oku hokó ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ka u ki’i fakatonutonu e Fakafofonga. Ko ‘eku fakatonutonu Sea he ngaahi me’a ko eni ‘a e ngaahi pa’anga tokoni ko eni ‘oku ‘omai ko ē ‘oku fakahoko atu ko e me’a ‘a e Pule’anga ke fakahoko ‘aki e ngāue ko eni. Ke ‘atita’i ko ē ke fakafoki e tokoni kae hoko ‘omai. Sea ko u fie fakamanatu atu pē ki he Fakafofonga pea mo e Fale ‘eiki. Na’e ‘osi ‘a e Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘osi pē uike ‘e 2 mei ai tō e KOVITI. Na’e ‘ikai ke toe fai ha me’a ha ngāue he fonua ni Sea. ‘Osi e māhina ‘e 6 mei ai toki a’u ki ‘Okatopa toki kamata eni ke fai e ngāue, Sea ke fai ha ngāue’i e pa’anga ‘oku tō mai kae toki fai ha lipooti mo fai e ‘atita ko ia ki he ngaahi Pule’anga Tokoni ke fai.

Ka ‘oku ou fie fakamanatu ki he Fale ni Sea ‘a e fo’i mo’oni ko ia. Ko e ta’u faingata’a eni. Tō e KOVITI ‘ikai ke toe ‘i ai ha’atau ngāue ‘e fai. Ko ‘ene ava eni ‘a e *border* mei ‘Okatopa ko Nōvema pē eni pea mo Tīsema eni. Ke ‘omai ha faingamālie ‘o e ‘Eiki Minisitā mo e Pule’anga ke fai e me’a ko eni. ‘Oku tau ongo’i kotoa pē tangi mai ko eni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā na’e ava ‘a e kau’āfonua ‘i he ‘aho 1 ‘o ‘Akosi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki toe ‘ai mai ange fehu’i kātaki.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko u tui ‘oku fakamamafa ho’o fakamalanga ki he pa’anga ‘oku lolotonga me’a atu e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ke ke me’a mai ange ki ha me’a ‘e lava ‘o tali atu ‘e he ongo ‘Eiki Minisitā ‘oku lolotonga ‘i Fale ni.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ke ui e Minisitā Pa’anga ke foki mai ki Fale ni ‘o fai ha tali ‘a e fehu’i ko eni ‘oku ou fehu’i. He kapau he ‘ikai ia ‘e Sea ‘oku tau fetakai holo tautolu mo e fo’i palopalema ko eni ‘i he malumalu ‘o e fu’u fo’i palopalema ‘oku lahiange ia. Ke ha’u ‘o talamai ‘io ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘e 43 miliona ‘oku teuteu mai ke fai’aki ‘a e fatongia...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga Sea. ‘Oku me’a atu ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia mo e kau Minisitā ko ē ko e *audience* pea mo e Tama Tu’i he taimi 4:00. Kātaki fakamolemole pē ‘ikai ke nau ‘i heni ka ‘oku nau me’a atu ki he me’a ko ia. Mālō.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ou kau mo au he fakataha ko ia. Kole atu ke ke faka’osi mai he, te u ‘oatu ho’o miniti ‘e taha ka tau hoko atu.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘a ia ko e tu’unga fakapa’anga ia ‘oku tonu ke fai e tali fehu’i ia ki ai pē ‘oku fe’unga kae lava e ngāue ko eni ‘o fai. Ka ‘ikai, ‘e fai e fakatonutonu fakatekinikale ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ke fai’aki e ngāue.

Ko hono 2 ‘oku tau fakafoki e konga e fakamole ko eni ‘i he ‘uhila mo e vai ke toe fai pē ia ‘e he kakai. Ko e fu’u fo’i filimi motu’a ‘a e pehē ‘oku ‘i ai ha pa’anga ‘a e Pule'anga ‘oku hala, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘a e Pule'anga ko e pa’anga tukuhau ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ‘oku fai ‘aki ‘a e ngāue ko eni. Ko hono hoko Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou faka’ofa’ia ‘i he, ‘i he potungāue ko eni ‘oku ‘i ai e ‘Eiki Minisitā ka ko u fakamālō ki ai he ngāue ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko ‘eku fakatonutonu e Fakafofonga Sea. Na’a ku fakamalanga heni ki mu’a Sea ‘oku kehe ‘a e langa fale ia he tō ‘a e, ‘a *Gita* mo e afā mo e me’a ko ia he ‘oku ō atu pē ‘o langa. Ko e fanga ki’i kolo fo’ou eni ‘oku fakatoka pea na’e kau e palani ko ia ke hanga he Pule'anga ‘o taki e vai, taki e ‘uhila, *design* e ki’i kolo ko ia ‘e tu’u ‘i fē e holo ‘e tu’u ‘i fē e falelotu ‘e tu’u e ngaahi me’a pehē ke kamata fo’ou.

Ko ‘eku fakamanatu Sea mo e fakatonutonu ke fakatokanga’i e ngaahi ‘elemēniti ko ia Sea. Kapau na ko e langa pē ha tō e afā, holo e fale faingofua ia Sea ‘oku kei ‘i ai pē ‘uhila ia ‘oku kei ‘i ai pē vai ia. Ko e ngaahi langa ko eni na’e kau he palani e Pule'anga ke nau taki e vai, taki e ‘uhila ki he ngaahi feitu’u ko eni. Mālō Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kau faka’osi atu ai pē he koe’uhí ko e he ‘ikai ke u, ke u o’o au kae hiki ‘a e ‘uhila mo e vai ke *cover* ‘a e fakamole ko eni.

Fehu’ia tu’unga ‘o e tufa pa’anga he polokalama langa fale

Ko hono hoko Sea ‘oku ou faka’ofa’ia ‘aupito ko u faka’apa’apa lahi ki he Minisitā ko eni ‘oku feinga pē ia ke fakahoko hono fatongia ka ko e tu’unga fakatekinikale ko ē ‘o e potungāue ko u tui ‘e, ‘e ‘ilo ‘e Tongatapu 1, ‘oku ‘i lalo fakatekinikale ia ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni. Pea ‘oku, ‘oku nau fakafalala nautolu he kau *consultant* kehe mei tu’apule’anga ke fakahoko ‘a e ngāue pea ‘oku hā mai pē ia ‘i he fa’ahinga sīpinga ngāue ko eni. ‘Oku ou tokanga ki he tēpile Sea na’e fai ‘a e tufa pa’anga. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au ia ha me’a pehē na’e fakahoko ki mu’a, ‘oku totonu ke ‘i heni e Minisitā Pa’anga ke ne tali mai mo e fehu’i ko ia pē ko e hā e tufa pa’anga ia ko ‘eni.

Pea ko hono faka’osi Sea ‘oku fakahoko pē foki ‘e he Minisitā hono fatongiá pea ‘oku, ‘oku ou faka’apa’apa pē ki ai he koe’uhí he ‘oku ‘i ai foki ‘enau tu’utu’uni ka he ‘ikai ke ...

Tali ki hono fehu’ia tufa pa’anga polokalama langa fale

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga 'Eiki Sea. Ko e *maintenance* eni ko e monomono eni Sea ‘oku ‘ikai ko e tufa pa’anga mālō Sea. Na’e fai e

ngāue na'e fai 'aki 'a e 'a e pa'anga ko ení pea na'e 'ave 'a e pa'anga ko ení hono 'esitimetri pea na'e tonu ke fanongo mai e kakai 'o e fonua 'oku tau tufa pa'anga 'a e potungāue. 'Ikai ko e pa'anga ke 'ave ke monomono 'aki e ngaahi fale na'e haea he *tsunami* mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu. Ko e koe'uhí ko e lipooti ko eni 'oku 'omai he Minisitā ka tau manatu'i pē fokí he 'ikai ke tau'atāina kakato e Minisitā ia ke ne 'omai e lipooti ko ení. 'Oku pau ke 'ave ia ki he Palēmia ke me'a ki ai pē 'oku loto ki ai ke 'omai pea 'oku 'i ai mo 'enau tu'utu'uni e Kapineti ki he fa'ahinga lipooti 'oku 'omai ki he Fale. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ia ki ai ke tau 'alu 'i he me'a ko eni ke tau a'u ki he mo'oní pea ke tau hanga 'o tali 'a e me'a 'oku 'eke mai 'e he tohi tangi ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Ki'i fokotu'u atu pē au ki he, 'i he fokotu'ú 'a ē na'a ke me'a mai ai ki ai 'a ia ko u pou pou atu pē au ki he 'uluakí 'i he fokotu'ú ke tali pē ko e lipooti ngāue eni ia 'a e Sea, 'a e 'Eiki Minisitā ko eni e Potungāue Lalahi, 'a ia ko 'Eiki Minisitā.

Pea ko hono ua pē ke hokohoko atu e ngāue ko eni ki he Tohi Tangi Fika 8/2022 'o kau ai 'a ia ko 'Eiki Minisitā pea pehē ki he ongo Fakafofonga Fika 1 mo e 5 mo e kau *contractor* koe'uhí ke tatau pē mo e *term of reference* ko ē na'e 'aí.

Pea tolú leva ko e hā e ola 'enau lipootí pea fai e ngāue pea toki fe, 'omai pē ia ki he Feitu'una he 'oku ai pē founa ia toki *circulate* pē he Feitu'una ia ki he *information* 'a e Fale, kae lave pē 'oku mahino lava e ngāue 'i he komiti ko ení pea lava pē mou mea'i pē. Pea 'oku ou tui he 'ikai toe fai ha fakahoha'a ia ki he Falé ka ko e laumālie ko 'ene 'osi ko ē Kilisimasí 'oku tau fefakama'u, fakafiemālie fiefia e taha kotoa pea hoko atu e ngāue Sea.

Ka ko u fakamālō atu au 'Eiki Minisitā mālō e ngāue ko u tui kuo tau mei a'u. Pea ko u fakamālō atu ko u tui ko e ki'i ō atu pē eni ia he uike ni uike kaha'u kuo lava e ki'i ngāue pea ko u tui 'oku, ko e me'a fakafiefia fokí ko e kau tangata mo e me'a 'i he Pule'anga 'oku nau ma'u talēniti pea me'a 'oku fakafiefia ai. Pea ko u talamonū atu kai kehe ko e ki'i fokotu'u atu pē Sea 'i he anga e fokotu'u mālō.

Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Sea 'oku 'i ai e maama ia 'oku 'oku ou ma'u mei he fakamalanga na'e fai 'e, 'e 'Eua 11. 'Oku ou ki'i hoha'a leva ai ki he, pē 'oku kei muimui e Pule'anga ki he Patiseti he Lao e Patiseti. 'Oku ou fie 'eke ki he Minisitā ko e pa'anga ko eni nau *allocate* fo'ou ki he fakalelei ko ení ko e pa'anga mei fē pē na'e tali 'anefē? He ko e, he ko e ma'u ko ē 'a e motu'a ni kupu 78 kupu 19 Sea he 'ikai ke fakamoleki 'e he Pule'anga ha silini ta'etali 'i Fale Alea ni pea ko e me'a 'e tu'utu'uni 'i Fale Alea ni ko e ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni ki he Fakafofonga Sea ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Fokotu’u ke fakafoki Lipooti mei he Pule’angá ke ‘omai ha tali fakalukufua ki he ngaahi hoha’a mei he Hou’eiki Mēmipa

Mo’ale Finau: ... Tapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole ke u, ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘ave mu’a e lipooti he koe’uhí he ko e me’a eni te tau ma’u mei ai. Ko ‘enau foki maí te nau fakamatala kakato ‘o tali ‘a e ngaahi me’a ko ē na’e fakafehu’i ‘e he ‘Eua 11.

Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea he na’e kau e motu’á ni he hu’uhu’u pe ‘oku kei toe ko ā ha silini he 43 miliona ‘Eiki Sea ki he ngāué. Ko ‘eku tuí ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha silini fe’unga. Pea ‘oku sai pē ia kae fakahā mai koe’uhí kae lava ke fakalelei’i he ‘e lava pe ‘o fetongitongi ‘a e *agreement* ‘Eiki Sea ke fakatatau ki he ivi totonu ‘o e Pule’angá.

Ko ia ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea tau fakafoki pea te tau hanga leva *expect* ‘a e tali fakalukufua te ne hanga ‘o aofangatuku ‘a e me’a ko eni ‘oku tau hoha’a ki ai he ‘ahó ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fokotu’u ia mālō.

Malava ke fakahoko ha ngaahi tohi fehu’i fakahangatonu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá fekau’aki mo e Patisetí & fakamole ‘o e pa’anga

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ngaahi kole ko eni fekau’aki pea mo e Patiseti mo e fakamole pa’angá. Ko u kole atu ke mou fai mai ha tohi fehu’i ‘o fakahangatonu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá he ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni pau ki he, ‘oku pau ke muimui ki ai ke ‘omai ke tali atu ki he Falé.

‘A ia ko e ‘isiū makehe ia meí he ngaahi tangi ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí. Te u ‘ave faingamālie faka’osi ko eni kia Tongatapu 1 kimu’a pea tau hoko atu he ‘oku ‘api’api e taimí.

Faka’amu ke fakafaikehekehe’i ngaahi ‘isiū ne ‘omai he tohi tangí pea mo e lipootí

Tevita Puloka: Mālō Sea, tau kei talanoa ko eni ki he ‘uhilá pea mo e feme’a’aki he ‘uhilá mo e vaí. Ko u faka’amu pe ke ki’i faikehekehe’i ange me’a ko ení. Ko e me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai ko eni ‘i he lipootí ko e totongi ia mo fua ‘e he Pule’angá hono taki ko ē ‘uhila ko ē ‘e hoko ko ē ‘o ulo ai e falé.

Ko e me’a ko ē na’e ‘asi he tohi tangí ia ‘a ia kuo tali ‘e he Pule’angá he na’e fakahoko ‘a ē ‘oku ‘asi he tohi tangí te nau ō atú ‘oku ‘osi ‘i ai e ‘uhila mo e vai. Na’e ‘ikai ke hoko e me’a ko iá pea na’a nau ō leva ‘o *hire* e *generator* mo ō tou vai mai ‘o fai’aki ‘enau ngāué. Ko e me’a ko ē kuo tali ia ‘e he Pule’angá pea na’e tali ia ‘e he fakataha ko eni na’e fai pea mo e ‘Eiki Minisitā. ‘E totongi ‘e he Pule’angá ‘a e fakamole ko ē ‘a e ngaahi kautahá ‘i he’enau *hire generator* mo e vaí.

Mahino pe ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘uhinga ia toki ‘osi e langa e falé pea omi e Potungāue ‘Uhilá ‘o sivi ‘a e kau faka’uhila na’a nau hanga ‘o faka’uhila e falé pea toki paasi pea toki fokotu’u ‘enau mita. Ka kuo tali ‘e he potungāue ia mo e Pule’angá ha tñnaki ha fa’ahinga tñnaki na’e fai ki he langá ‘o ‘ikai kau he ‘uluaki aleapau, kuo pau ke nau totongi ‘enautolu ‘a e fakamole

ko iá ‘a ē ‘oku ui pe ko ē ko e *variations*. Ko ia ko u feinga pe ke fakamahino ia ‘oku kehekehe ia mo e me’a ko eni na’e, mou fakamahino e me’a na’e ‘omi ‘i he lipootí, mālō.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Tongatapu 1 hono fakamanatu mai e me’a ko iá na’e ‘osi fai pē tau talanoa ki ai. Ko e faikehekehe ko e ngaahi *contract* ko ē ki mu’á na’e kau e ‘ū me’a ko eni ‘i he *contract*. Ko e ‘ū aleapau ko eni ‘oku fai ki ai e tohi tangi na’e ‘ikai ke fakakau ia ai. ‘A eni ko eni ‘oku toe me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘oku tali ko e *variation* ‘a e pa’anga ‘e fāafe ki he hoko e vaí pea mo e tahamano nimaafe ki he ‘uhilá. Tonu pe ‘eku ma’ú ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea, mālō.

Veivosa Taka: Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Ki’i miniti pe ‘e 1 Sea, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘eikí ni. Sea ko e me’a pe ‘oku ou ki’i fokoutua hake ai ke fakamanatu ki he Fale ‘eikí ni ke mou mea’i ko e lipooti ko eni ko e lipooti ‘a e Pule’angá. Ko ‘eku ‘uhingá ke ‘oua toe ‘i ai ha ma’u kehekehe Sea he ‘oku lahi e fokotu’u hake ko e lipooti ‘a e Minisitā. Ka ko ‘eku fokotu’u atu ia Sea mo ‘eku fakatonutonu atu, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia mālō Hou’eiki tau fakatokanga’i e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Ha’apai 13. Te u kole ki he Kalaké ke tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali e Lipooti meí he Pule’angá pea mo hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a Tongatapu 1, 5 mo e kau *contractor* mo e Pule’angá ki he ngaahi fiema’u ‘a e tohi tangi pea ka lava e ngāue pea toki *circulate* mai ki he Falé pe lipooti mai he’etau fakataha hokó, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita ...

Dr. ‘Aisake Eke: Minisitā, ‘e ‘Eiki Sea fakamolemole ko e ki’i fakatonutonu pē ko e fakatokanga’i e lipooti ‘a e Pule’angá.

‘Eiki Sea: Ko ia kātaki, fakatokanga’i.

**Pālōti tali fakatokanga’i Lipooti mei he Pule’angá mo hokohoko atu ngāue
Fakafofonga Tongatapu 1&5, kau contractor & Pule’angá ki he fiema’u tohi
tangi**

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, Vātau Mefi Hui, Veivosa Taka ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ... HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Sea ‘oku loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki aí, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e kakato ia ‘etau ‘asenitá pea ‘i he momēniti faka’osi ko ení te u ‘oatu ‘eku fakamālō ki he Hou’eikí lava fakakakato ‘etau ‘asenita ngāue ki he ta’u 2022 fakataha mo e ngaahi fengaue’aki. Ko e ta’u faingata’a eni ki he fonuá pea ‘oku ‘oatu heni ‘eku talamonū ki he Pule’angá pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí mo e kau Nōpelé ke mou ma’u ha Kilisimasi fiefia mo ha ta’u fo’ou monū’ia. Koe’uhí ‘oku ‘ikai tāpuni ‘a e Falé ‘e hoko atu pē ‘etau ngāué te u toloi fanongonongo e Falé pea toki ui mai pē Falé ‘i ha mahino mai ha ngāue ‘oku fiema’u ke tau fakakakato. Niua 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Tama Pilinisí kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ni. Sea ko e fakamālō lahi he faingamālie ‘oku ma’u he motu’á ni, ko u ‘ilo pē au ko e faka’osi eni e Fale ‘eiki ni.

‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni fekau’aki pea mo e fakahoko fatongia ‘a e kaingá. Koe’uhí pē Sea ko e ki’i vaka ko ia ‘oku ‘iloa ko ē pe ‘oku si’i lele holo ko ē ko e Kelesí. Sea ‘oku lolotonga fakahoko fatongia he taimi ni ‘a e ki’i vaka ko íá, ki Ha’apai, Vava’u pea mo Niua mo Niua. Ka ko ‘eku kolé Sea koe’uhí na’a ku fakapā ki he ‘Eiki Minisitā ko e kau pāsese ko ia ‘oku fakafuofua ko e toko 90. Pea ko e si’i lele ai pē ‘a e Kelesí mo e ki’i toko 90 pē Sea. Mau ‘osi fakakakato ‘ū me’a kakau laka hake he 400 tupu. ‘Osi ‘i ai pea mo e *life raft* ‘oku ‘i ai ‘a e *life raft* ‘oku ono nai, ‘oku kei hanga pē ‘e he Malini ‘o ta’ofi pē kimautolu ‘i he 90 pē.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e vaka ‘a e Pule’angá ‘oku folau ia ‘ave ‘o toho. Fiema’u ‘e he kakaí ‘o Ha’apai mo Vava’ú ke nau folau koe’uhí ko e teuteu e Kilisimasi, faka’osita’u. Ko ‘eku kolé ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga te u ta’ofi koe hena. ‘Uluakí na’e ‘ikai ke ke poaki mai ke fai ha talatala mahaki he efiāfi ni. Ua, ko e me’a fakatekinikale ena. He’ikai te tau tu’utu’uni ki ai he ‘oku ‘ikai ke ako ha taha heni ki he Malini mo e *Safety*. Ko e me’a ia ni’ihi na’e ō taukei te nau toki tu’utu’uni fakatatau ki he maau ho’omou vaká. Ko ena ‘oku ‘osi me’a hangatonu mai pē ‘Eiki Minisitā ki ho’o tangí, te mau fakatokanga’i he Falé ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke tau tu’utu’uni ki ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ‘ilo ki ai.

Vātau Hui: Mālō. Sea mālō ‘aupito kapau ko e, ka ko u ‘ai pē ke fakatokanga’i Sea koe’uhí he ‘e folau atu e kau Fakafofongá ai ki Ha’apai mo Vava’u.

‘Eiki Sea: Mālō.

Vātau Hui: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Kole fakama’ala’ala ki he ‘ikai tāpuni Fale Aleá

Piveni Piukala: Sea ‘oku, ko u lave’i ko e ‘aho faka’osí eni ia pe ‘e lava ‘omai mu’a ha fakama’ala’ala ‘a e ‘ikai ke hoko e tāpuni e Falé ‘apongipongí.

‘I ai tokanga ke toe lahi ange ‘aho ngāue ‘a e Fale

Ko e ua Sea e me’a ko u ki’i hoha’a atu pē ki ai Sea. Ko u fakatokanga’i hifo ko e ‘aho ko e fika 26 pe eni ‘a e ngāue ‘a e Falé he ta’u ni. ‘Oku ou hoha’a ke toe lahi ange taimi ki he ta’u fo’ou Sea. ‘Oku, ko e tu’unga pelepelengesi eni ‘oku ‘i ai e fonuá pea ‘oku mahu’inga e teu e Patiseti hokó Sea. Tau fou mai eni he fo’i faha’ita’u ‘e tolu mo e *deficit* ‘etau Patisetí ka ‘oku te’eki ke ‘i ai ha fakafuofua fe’unga ki he tu’unga lelei ‘oku ‘i ai e fonuá. Pea ‘oku ou kole ke ‘omai ha taimi lahi ‘a e Fale ni ke tālanga’i ai e ngaahi lipooti kuo ‘osi tō mai ke makatu’unga ai ‘etau faitu’utu’uni ki he Patiseti hokó Sea.

Fokotu’u ke fakahifo Sea Komiti Kakato

‘E, ko e faka’osi pē me’a Sea ko u ki’i tokanga ki ai, ‘oku ou hoha’a ‘aupito ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e Sea Komiti Kakató. Pea ‘oku ou tui ‘oku fie tipeiti ia hangē ko aú pe ‘e lava pe ia ‘o fakafisi mai pe ia ka tau fili ha Sea fo’ou ke longomo’ui mo *vibrant* e fakakaukau ke ‘uhingá ko e ngaahi langa fonua ‘oku tau hanganaki atu ki ai. Ka ko u, pea kapau ‘ikai ko u fokotu’u atu ke fakahifo mu’a e Sea Komiti Kakato ka u fokotu’u atu ‘a Ha’apai 12 ke hoko ko e Sea. Ko hono ‘uhingá ke ne hanga ‘o fakatautau he ‘oku ou sio ko e tangatá ko e tangata ‘oku poto’i lea ...

<002>

Taimi: 1610-1615

Piveni Piukala: ... pea ‘oku manako pē ia ke tipeiti ‘i he taimi ‘oku Sea. Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamanatu atu na’e hanga ‘e he Fakamaau Tangi ‘o fakatonuhia’i ‘a e hopo, ‘o tukuange ‘a e hopo ‘a Lavulavu fu’u lahi ‘a e *interfering* ‘a e Sea, tu’o uafe ‘ene fakafehu’i ‘i he lolotonga ‘a e hopo. Ko e ‘uhinga ia ‘eku pehē na’a fakakaukau lelei ‘a e Feitu’u na mo e Fale ‘eiki ni ke fai ha fakakaukau ki he’etau Sea, ko e ‘uhinga ke tokoni ki he’etau langa fonua. Ko ia pē Sea mālō.

Tali ‘Eiki Sea ki he ngaahi hoha’a mei he Fakafofonga Tongatapu 7

‘Eiki Sea: Mālō. ‘Eiki Nōpele Vava’u kātaki ‘o me’a hifo, ko e ngaahi fehu’i ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 7 te u tali atu pē pea te u faka’osi atu he kuo ‘osi ‘etau taimi Hou’eiki, pea ‘oku tali mai ‘a e Hau ‘o e Fonua ko au eni ko u lolotonga tomui ko ho’omou feme’a’aki.

‘Uluakí ko e ‘aho ko eni ‘e 26 ko e ‘aho fakataha ko eni ‘a e Fale ‘oku makatu’unga ia ‘i he ngāue ‘a e Fale, ‘a ia ko e ngaahi lipooti mo e ngaahi lao. Kapau ‘oku mou fiema’u ke fakalahi ‘a e ngāue ‘a e Fale mou fokotu’u mai ho’omou Lao Fakaangaanga Fakafo’ituitui ke ta u ngāue ki ai. Ko e fatongia ia e Fakafofonga pea mo e totonu ‘o e Fakafofonga kotoa pē fakatatau ki he Konisitūtone.

Ua ki ai, na’e tāpuni ‘a e Fale vaeua ‘o e ta’u ni koe’uhi ko e ngaahi fakatamaki na’e hoko, kau ki ai ‘a e KOVITI-19, kau ki ai pea mo *tsunami* mo e ngaahi me’a kehekehe ‘oku mo’ua ki he Pule’anga mo e Hou’eiki Fakafofonga kotoa pē ‘i honau vāhenga fili takitaha. ‘Oku ‘i ai ‘eku ‘amanaki lelei ‘e lahi ange ‘etau ngāue ‘oku hanga mai ki he ta’u fo’ou pehē foki ki he langa fonua ‘oku fiema’u ke fakakakato ‘e he Fale ‘etau pou pou ki he Pule’anga.

Ko e ngaahi fehu'i ki he Pule'anga fekau'aki pea mo e me'a fakapa'anga mou 'omai ha tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'oku 'ikai ke lolotonga me'a heni 'i he taimi ni. Ko e tapuni 'a e Fale 'apongipongi ko e me'a tau'atāina pē ia 'a 'Ene 'Afio Tama Tu'i, Tupou VI, pea 'oku mahino 'e 'ikai ke tau tapuni 'apongipongi. 'I he'ene pehē, 'e 'atā 'a e Fale ke toki ui pē ha taimi 'e fiema'u ai, kae 'oleva kuo tau tapuni, pea ko e tu'unga ia 'oku ta u 'i ai Hou'eiki.

Ko e fokotu'u ko eni 'oku ke 'omai fekau'aki pea mo 'etau Sea 'o e Komiti Kakato. 'Oku ou kole atu Hou'eiki mou ō fai ha lotu ki ai, ko 'etau foki mai 'i he ui 'a e Fale fakataha hoko tau toki talanoa'i ia 'o kapau 'oku mou kei loto ki ai.

Ko ia Hou'eiki talamonū atu ki he toenga 'o e ta'u, pea 'oku ou 'ofa lahi atu kia kimoutolu ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, tukuange ke 'i ai ha'aku ki'i lea he 'oku 'i ai 'eku totonu.

'Eiki Sea: Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē Sea ku o hangē eni ia na'e 'i ai ha fu'u kovi na'a ku fai he Fale ni 'a e fokotu'u fai 'e he Fakafofonga Fika 7. 'Oku ou kole atu Fakafofonga Fika 7 ha'u 'o 'ai ho'o ngāue na'a faifai kuo *unseat* pē Feitu'u na he vave tahá 'oku te'eki ai ke lava ha'o ngāue 'i he Fale 'eiki ko eni.

'Oku mo'oni ho'o me'a 'Eiki Sea hangē eni ia ha me'a fakafo'ituitui ka 'oku 'ikai ke u fie lave ki ai he ko u faka'ofa'ia 'i he Fakafofonga Fika 7. Me'a eni ia na'e 'osi fai pē 'ene me'a 'ana ia ki tu'a pea toki hū mai ki he Fale ko eni 'Eiki Sea, me'a fakafo'ituitui ia. 'Ikai ke 'i ai ha poini 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga e kovi 'a e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai 'Eiki Sea. Mahalo 'oku ne fakavavevave pē telia na'a fai 'a e hopo 'Eiki Sea. Kuo 'osi fai hono tufa tikite'i 'a e tokotaha ko eni 'Eiki Sea faka'ohovale lahi kiate au. Hanga 'e he ni'ihiko eni 'o toki 'ai pē he momeniti faka'osi ka 'oku ongo, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'eongo heni. Ko e me'a ia na'a ku tui pē au vavalu hoku loto na'a ku sai'ia he ongo tangata ko eni ...

Piveni Piukala: Pea ko e hopo 'oku fai ia 'i he Fakamaau'anga, 'ikai ke fai ha hopo ia heni Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fu'u me'a Fakamaau'anga eni na'a ne 'omai 'Eiki Sea, fekau'aki mo Lavulavu 'i he 'ū hopo ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'oku 'ikai ko ha feitu'u eni ke fai ki ai 'a e tuli tonuhia pea Fakafofonga Tongatapu 7 na'a ku 'osi fakatokanga atu kia moua, 'oua 'e 'omai 'a e me'a fakafo'ituitui. Na'a ku faka'atā pē fokotu'u koe'uhi ko e lakanga ia 'o e Fale Alea, ka ko e ngaahi tali, Fakafofonga Nōpele, 'oku ke me'a fakafo'ituitui pē koe ki he Fakafofonga Tongatapu 7. Kapau 'oku 'i ai ha'amo *issue* mo kātaki 'o fakalelei'i ia 'i tu'a, 'oku 'ikai ko e feitu'u eni mo e taimi. Kuo 'osi 'etau taimi Hou'eiki pea 'oku 'osi mo 'eku kātaki, mou me'a hake ke tau kelesi.

Toloi fanongonongo 'a e Fale

Toloi fanongonongo 'a e Falé.

Kelesi

Kelesi - *Tutuku* - *Taimi 415 efiafi*

<005>